

Вук Даутовић

Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Одељење за историју уметности
vukdau@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 16. 12. 2022.
Прихваћен: 12. 2. 2024.

УМЕТНИЧКА ОБРАДА СРЕБРА И ЦРКВЕНА ВИЗУЕЛНА КУЛТУРА УЖИЦА У XIX ВЕКУ

Апстракт: Уметнички обликовани предметни од сребра израђивани у Ужицу током XIX века представљају драгоцености које обликују црквену визуелну културу. Ови објекти настали су у радионицама ужичких мајстора, чија делатност није довољно истражена. Почетком XIX века Ужице је после Београда било највећа варош у Србији све до одласка Турака из овог града. Пре великог пожара 1862. године у ужичкој градској чаршији деловало је преко двадесет кујунџија са бројним калфама и помоћницима. Најугледнији чланови београдског златарског еснафа XIX века, њихови Николе Стојиљковић и Теофана Јевтовића, долазе из Ужица. Постојање снажног кујунџијског еснафа у Ужицу документовано је траговима материјалне културе. На великој Светској изложби у Паризу 1900. године радове су приказали златари Срећен Пејровић и Андрија Пејић, чији су златарски радови сачувани и у црквама, као и Недељко Вујадиновић и Лука Тодоровић. Богослужбени предмети од уметнички обликованог сребра сабрани су у саставу ужичке цркве Светог Марка и цркве Светог Георгија, саграђеној четрдесетих година XIX века. Сребрнина ужичких цркава одликује различите друштвене и културне токове, те економску и културну трансформацију града.

Кључне речи: материјалност, црквена уметност, златарство, литургијски предмети, црква Светог Марка, црква Светог Георгија, Ужице, XIX век

Ужице је са својим утврђењем и турском војном посадом у XVIII веку било важна варош у стратешком, административном и трговачком смислу.¹ Шире подручје града са планином Рујно је након српске револуције стратешки значајно као погранична област између Кнежевине Србије и Османског царства. Граница на Рујно покривала је битне путне правце ка Црној Гори, Босни и Херцеговини те Приморју. Караванска трговина, близина Сарајева, Херцеговине и Приморја, утицали су на развој градске културе и стварање имућног слоја хришћанског становништва које ће током XIX века постати већинско и креирати визуелну културу.² После одласка Турака и по-

Vuk Dautović

University of Belgrade, Faculty of Philosophy
History of Art Department

THE ROLE OF ARTISTIC SILVERSMITHING IN THE DEVELOPMENT OF THE ECCLESIASTICAL VISUAL CULTURE IN THE 19TH CENTURY UŽICE

Abstract: The artistically crafted silver objects made in Užice during the 19th century constitute a treasure that shapes the ecclesiastical visual culture. These objects were made in the workshops of Užice silversmiths whose activity has not been sufficiently studied. At the beginning of the 19th century Užice was the second biggest town in Serbia, after Belgrade, up until the withdrawal of the Ottomans from here. Before the big fire of 1862, over twenty silversmiths worked in the old bazaar of Užice together with numerous journeymen and assistants. The most prominent members of Belgrade's silversmith guild in the 19th century, such as Nikola Stojisiljević and Teofan Jevtović, are from Užice. The existence of a powerful silversmith guild in Užice is documented by the traces of material culture. Silversmiths Sreten Petrović and Andrija Pejić, whose silver objects have been preserved at churches as well, presented their works at the big 1900 Paris Exposition and so did Nedeljko Vujadinović and Luka Todorović. Liturgical objects made of artistically crafted silver have been collected at Užice's older Church of Saint Mark from the early 19th century and at the Church of Saint George built during the 1840s. The silverware of Užice churches reflects different social and cultural trends, as well as the economic and cultural transformation of the town.

Key words: materiality, ecclesiastical art, silversmithery, liturgical objects, Church of St. Mark, Church of St. George, 19th century

With its fortification and the Ottoman military crew, in the 18th century Užice was an important town in the strategic, administrative and trading sense.¹ After the Serbian revolution, the broader area of the town including mount Rujno became strategically important as a border area between the Principedom of Serbia and the Ottoman Empire. The border on mount Rujno covered important routes towards Montenegro, Bosnia and Herzegovina, and the region of Primorje (the Littoral). The caravan trading, the proximity of Sarajevo, Herzegovina and Primorje, influenced the development of the urban culture and the creation of a well-off class of Christian population that would become majority during the 19th century and that would strongly influence

¹ Драговић 2021: 11–20.

² Игњић 1961; Игњић 1967.

¹ Драговић 2021: 11–20.

жара из 1862. године уследио је убрзани урбанистички развој Ужица, које губи оријентални карактер.³

Ужице је такође било кључно у административној организацији цркве, те су тако на територији Београдског пашалука током XVIII века у рангу митрополија постојале Београдска и Ужичко-ваљевска епархија. Почетком XIX века на месту ужичко-ваљевског митрополита био је грчки владика.⁴ Након хиротоније Мелетија Павловића за митрополита Србије, ужички епископ постао је Никифор Максимовић.⁵ Седиште епархије из Ужица владика Никифор је у Чачак преместио 1831. године.⁶ По упокојењу владике Никифора за ужичког епископа изабран је 1854. године дотадашњи шабачки епископ Јоаникије Нешковић, који седиште епархије премешта у Карановац.⁷ По избору игумана раваничког Корнелија Станковића за ужичког архијереја, епархија је преименована у Жичку.⁸

Током XIX века богослужење се у Ужицу одвијало у две цркве. Претпоставља се да је на темељима старијег храма из XVIII века подигнута 1828. године црква Светог Марка, која постаје центар црквеног живота током прве половине XIX века.⁹ Градња нове градске цркве Светог великомученика Георгија започета је 1840. године, у време кнеза Михаила Обреновића, а завршена и освештана 1844. године, за владе кнеза Александра Карађорђевића.¹⁰ У ризницама ужичких цркава сачувани су бројни уметнички обликовани богослужбени предмети, чијим се тумачењем може сагледати литургијски живот града током XIX века.¹¹ Постојање две цркве у граду, старе и нове, карактеристично за XIX век, подстакло је продукцију бројних литургијских и богослужбених предмета, од којих су многи уметнички обликовани од сребра. Постојање старе и опре-

the creating of the visual culture.² The departure of the Ottomans and the 1862 fire were followed by an accelerated development of Užice that was losing its oriental character.³

Užice was also of key importance in the administrative organisation of the Church and thus during the 18th century on the territory of the Eyalet of Belgrade there were the Diocese of Belgrade and the Diocese of Užice and Valjevo at the rank of the metropolitanate. At the beginning of the 19th century, the position of the Metropolitan of Užice and Valjevo was held by a Greek bishop.⁴ After the ordination of Meletije Pavlović for the position of the Metropolitan of Serbia, Nikifor Maksimović became the Bishop of Užice.⁵ Bishop Nikifor moved the seat of the diocese from Užice to Čačak in 1831.⁶ Upon the passing of Bishop Nikifor, Joanikije Nešković, who was the Bishop of Šabac until then, was elected to the position of the Bishop of Užice in 1854. He moved the seat of the diocese to Karanovac.⁷ Upon the election of the hegumen of Ravanica, Kornelije Stanković, for the Archbishop of Užice, the diocese changed its name into that of Žiča.⁸

During the 19th century, the religious services in Užice were held at two churches. It is presumed that the Church of Saint Mark was built on the foundations of an older church from the 18th century in 1828. It then became the centre of the ecclesiastical life during the first half of the 19th century.⁹ The construction of the town's new Church of the Holy Great Martyr George started in 1840, during the reign of Mihailo Obrenović, and was completed and consecrated in 1844, during the reign of Prince Aleksandar Karađorđević.¹⁰ The treasures of Užice's churches keep numerous artistically crafted liturgical objects the interpretation of which can help us see the liturgical life of the town during the 19th century.¹¹ The exist-

³ Kuzović, Stojnić 2016: 285–292.

⁴ Слијепчевић 1991: 296–302; Радосављевић 2007: 83–101.

⁵ Вуковић (Еп. Сава) 1996: 361–362; Слијепчевић 1991: 322–323.

⁶ Вуковић (Еп. Сава) 1996: 361–362.

⁷ Вуковић (Еп. Сава) 1996: 235–236.

⁸ Вуковић (Еп. Сава) 1996: 282. Он је епархијом управљао од 1883. године до 1885. године.

⁹ Драговић 2021: 21–54; Милосављевић 1991: 70–90.

¹⁰ Лазић 1990: 175–178; Мисаиловић 1992: 101–103.

¹¹ Драговић 2021: 72–74; Доганчић-Мићуновић 2011; Јанчић 2006; Милосављевић 1991: 142–146, табле XXXIX–XLVI; Вујовић 1986: 368; Прота Рајаковић, ИНВЕНТАР СТАРИНЕ УЖИЧКЕ ЦРКВЕ.

² Игњић 1961; Игњић 1967.

³ Kuzović, Stojnić 2016: 285–292.

⁴ Слијепчевић 1991: 296–302; Радосављевић 2007: 83–101.

⁵ Вуковић (Еп. Сава) 1996: 361–362; Слијепчевић 1991: 322–323.

⁶ Вуковић (Еп. Сава) 1996: 361–362.

⁷ Вуковић (Еп. Сава) 1996: 235–236.

⁸ Вуковић (Еп. Сава) 1996: 282. He administered the diocese from 1883 to 1885.

⁹ Драговић 2021: 21–54; Милосављевић 1991: 70–90.

¹⁰ Лазић 1990: 175–178; Мисаиловић 1992: 101–103.

¹¹ Драговић 2021: 72–74; Доганчић-Мићуновић 2011; Јанчић 2006; Милосављевић 1991: 142–146, табле XXXIX–XLVI; Вујовић 1986: 368; Прота Рајаковић, ИНВЕНТАР СТАРИНЕ УЖИЧКЕ ЦРКВЕ.

мање нове цркве готово да је пратило и промене културних модела, те су првобитни храмови често били ризнице које чувају типолошки и културно старије предмете, док су нови опремани уметничким предметима рецентним времену изградње.¹² Артифицирано сребро намењено богослужењу рефлексија је изгледа црквених ритуала и естетизованог литургијског живота, структуре и побожности друштва те економске снаге градских еснафа и индивидуалне ктиторије угледних појединаца. Различити аспекти културне историје и међусобни односи цркве и сакралне уметности спрам друштва, развоја привреде и уметности могу бити сагледани управо кроз предмете који су као објекти индиферентни у односу на било коју од наведених категорија.

Обрадом уметничког сребра бавили су се мајстори који знања и занатску вештину стичу у средини из које потичу или у неком од већих златарских центара. Сазнања о уметничким дометима других златара, начинима обраде метала и актуелној естетици била су у сталној размени и кретању. Локално тржиште и укус или опредељење приложника за одређени модел обликовали су визуелну културу средине у којој мајстори делују. За разлику од архитектонске форме и сликарства иконостаса одређене цркве, који се у току једног столећа углавном слабо мењају, промене у културним навикама и изгледу свакодневице која се у њима одвија могу се пратити са много већом јасноћом управо кроз посматрање богослужбених предмета. Определељујући се за драгоцене метале попут сребра ктитори и мајстори златари настојали су да произведу трајне форме, које ће дуго одражавати културу епохе, усклађену са функцијом предмета, а често и локалним обичајима одређене средине.

Ужице је почетком XIX века било развијена османска варош. Визуелна култура града обликована је деловањем различитих еснафа и уметничких заната. Обрада метала од кујунцилука преко казанџија, пушкара и ковача значајна је за свакодневицу и изглед вароши. Османска градска култура сачувана је у траговима, довољним за претпоставке о мајсторима који су се бавили обрадом племенитих метала. Кујунџијска заоставштина османског Ужица, начина и техника рада основа је развоју ове уметности током XIX века.¹³ Преплитање културе свакодневице и оне

ence of two churches in the town, the old and the new one, characteristic of the 19th century, stimulated the production of numerous liturgical objects many of which were artistically made of silver. The existence of the old church and the equipping of the new one went almost hand in hand with the changes in the cultural models and thus the original churches often served as treasuries that safeguarded typologically and culturally older objects, while the new ones were equipped with artistic objects of the more recent period of production.¹² The artificial silver earmarked for liturgy seems to be the reflection of the sacred rituals and aesthetised liturgical life, structure and piety of the society, as well as the economic power of the urban guilds and private ktetorship of distinguished individuals. Different aspects of the cultural history and the mutual relations between the church and the sacral art in relation to the society and the development of economy and arts may be seen precisely through the objects that are as such indifferent with respect to any of the stated categories.

The work on artistic silver was carried out by masters who acquired the knowledge and artisanry within the setting from which they came or in one of the bigger silversmith centres. The knowledge of the artistic attainments of other silversmiths, the different ways in which the metal could be processed and the information on the current aesthetics were constantly exchanged and circulated. The local market and taste or the inclination of the donors towards a certain model shaped up the visual culture of the setting in which these masters worked. Unlike the architectural form and painting of the iconostasis of a certain church, that mostly undergo few changes over the course of a century, the changes in the cultural habits and the outlook of the daily life that goes on within them may be followed with much more clarity precisely through observing the liturgical objects. By opting for precious metals, such as silver, the ktetors and the silversmith masters tried to create durable forms that would for a long time reflect the culture of the epoch aligned with the function of the object and often also with the local customs of the given setting.

At the beginning of the 19th century Užice was a well developed Ottoman town. The visual culture of the place was shaped up by the work of various guilds and artistic crafts. The metal processing from silversmiths, through cooperers, gunsmiths and black-

¹² Уп. Даутовић 2021: 73–96.

¹³ Доганџић-Мићуновић 2022; Ђајић, Ристовић 2010: 33–43.

¹² Comp. Даутовић 2021: 73–96.

сакралне илуструју два бакарна посребрена анафорника из ризнице Старе цркве у Ужицу који припадају османској градској култури, а обликовали су их мајстори који су израђивали предмете попут сахана, тасова и демирлија. Промене културних модела, процес деосманизације, као и схватање хришћанског православног идентитета, утицали су на уметничко обликовање сребра током XIX века.

Развој грађанства схваћеног у централноевропском смислу пратиле су потребе за различитим типовима декоративних предмета, покућства и стоног сребра које су израђивали ужички мајстори.¹⁴ Црквене ризнице и природа њиховог сабирања и трајања сачувале су одређени број сакралних предмета посредством којих се могу пратити промене, али и сагледати утицаји уметничког обликовања сребра на визуелну културу. Почетком XIX века Ужице је после Београда било највећа варош у тадашњој Србији све до одласка Турака из овог града. У градској чаршији је половином XIX века радило двадесет кујунџија све до великог пожара из 1862. године. Након овог догађаја крајем шездесетих година XIX века у Ужицу раде четири златара и исти број калфи. Ужице су током XVII и XVIII века насељавале бројне херцеговачке породице попут чувених Лијељана из околине Требиња.¹⁵ На простору Херцеговине у време турократије златарска уметност била је веома продуктивна, уз ослањање на западне уметничке узор. У херцеговачким радионицама креирани су уметнички златарски радови и драгоцени предмети црквене материјалне културе.¹⁶ Близина херцеговачких радионица и сарајевских мајстора златара свакако је имала утицај на уметничку обраду сребра у Ужицу.

Делатност ужичких мајстора недовољно је позната, сачувани предмети, као и натписи на њима, могу помоћи да се делимично идентификују значајни златари који су деловали почетком XIX века. Неколико сачуваних богослужбених предмета садрже имена кујунџија који су их обликовали. Међу најстаријима је путир са угравираним потписом „Митра мајстора“ уз руб чаше (сл. 1).¹⁷ Кујунџија Митар један је од златарских мајстора који у Ужицу делују крајем

smiths was important for the daily life and the appearance of the town. The Ottoman urban culture was preserved in traces, sufficient for the suppositions of the masters who worked on the processing of precious metals. The silversmith legacy of Ottoman Užice, the work modes and techniques constituted the basis for the development of this art during the 19th century.¹³ The intertwining of the everyday culture and the sacral one is illustrated by two copper silvered antidoron bowls from the treasury of the Old Church in Užice that belong to the Ottoman urban culture and that were shaped up by masters who used to make objects such as platters, scales and large pans. The changes in the cultural models, the process of de-Ottomanisation, as well as the understanding of the Christian orthodox identity, had their impact on the artistic moulding of silver during the 19th century.

The development of the urban class interpreted in the Central European sense of meaning was accompanied by the needs for different types of decorative objects, household items and table silverware made by the masters from Užice.¹⁴ The church treasuries and the nature of their collection and duration have saved a certain number of sacral objects by which we can observe the changes, as well as look at the influence which the artistic crafting of silver had on the visual culture. At the beginning of the 19th century Užice was the second largest town in the then Serbia, after Belgrade, up until the Ottomans left it. Around the middle of the 19th century, there were twenty silversmiths working in the town's bazaar until the big fire of 1862. After this event, at the end of the 1860s, there were four silversmiths and the same number of journeymen working in Užice. During the 17th and the 18th century, Užice was inhabited by numerous families from Herzegovina, such as the famous Lijevljani from the area around Trebinje.¹⁵ During the Ottoman rule, the goldsmith and silversmith arts were very productive on the territory of Herzegovina, following western artistic paragons. The workshops from Herzegovina created artistic goldsmith and silversmith pieces and precious objects pertaining to ecclesiastical material culture.¹⁶ The proximity of the workshops of Herzegovina and the master goldsmiths and silversmiths

¹⁴ Зорић 1990: 13, 47–49, 54–55; Ђајић, Ристовић 2010: 44–61.

¹⁵ Познановић 1972: 19–50; Благојевић 1972.

¹⁶ Радојковић 1966: 117–131.

¹⁷ Натпис гласи: МИТРА ✕ МАНСТРА. Висине је 14 cm, пречника чаше 7,5 cm.

¹³ Доганџић-Мићуновић 2022; Ђајић, Ристовић 2010: 33–43.

¹⁴ Зорић 1990: 13, 47–49, 54–55; Ђајић, Ристовић 2010: 44–61.

¹⁵ Познановић 1972: 19–50; Благојевић 1972.

¹⁶ Радојковић 1966: 117–131.

1. Путир, кујунџија Митра, почетак XIX века
(фото: Вук Даутовић)

1. Chalice, Silversmith Mitar, beginning of the 19th century
(photo by: Vuk Dautović)

XVIII и почетком XIX stoleћа.¹⁸ Сачувани путир типолошки потврђује ово датовање, облик и декорација гнезда чаше имају донекле класицистичке одлике, док је стопа у духу кујунџијске праксе. Позлаћена чаша, наглашеног сребрног руба, постављена је у гнездо, обликовано испупченим кришкастим мотивима. Дршка обликована као балустар састоји се од три прстеновима раздвојена нодуса. Стопа је декорисана орнаментом у форми цвeta љиљана, тролистима и пунктираним крстовима. Путир мањих димензија, израђен ковањем и ливењем, вероватно потиче из старије цркве или времена изградње 1828. године, док личност мајстора Митра припада генерацији ужичких кујунџија који делују с почетка XIX века.

¹⁸ Вујовић 1986: 368; Доганџић-Мићуновић 2011: 4, сл. 20.

from Sarajevo certainly had its impact on the artistic crafting of silver in Užice.

The work of the artisans from Užice is insufficiently known and the preserved objects, as well as the inscriptions on them, can only partially help identify the important silversmiths that operated at the beginning of the 19th century. Several preserved liturgical objects contain the names of the silversmiths that crafted them. Among the oldest ones is a chalice with engraved signature of “Mitar majstor” (Mitar, the artisan) along the rim of the cup (Fig. 1).¹⁷ Silversmith Mitar was one of the silversmith artisans who worked in Užice at the end of the 18th and the beginning of the 19th century.¹⁸ In terms of typology, the preserved chalice confirms this dating, the shape and the decoration of the cup have certain classicistic features, while the foot was done in the spirit of the Balkan silversmith practice. The gilded cup, with an emphasised silver rim, was placed into the holder, crafted with protruding crossed-arch motifs. The stem was shaped like a baluster consisting of three nodes separated by rings. The foot is decorated with an ornament in the shape of a lily, trefoils and dotted crosses. The chalice is of smaller dimensions, made by forging and casting, it probably comes from the older church or the time of the construction in 1828, while Mitar the artisan belongs to the generation of silversmiths of Užice who were active at the beginning of the 19th century.

The construction of the Church of Saint Mark in Užice is dated back to 1828, which coincides with several important votive donations of valuable liturgical objects.¹⁹ The artistically crafted silver of this period comes from the local silversmith workshops, which constitutes a valuable source for learning about the characteristics of the visual culture of the said period. Another artisan whose name is known thanks to a donation inscription is silversmith Damjan who, in 1828, donated a silver vigil lamp to the Church of Saint Mark, leaving an inscription on the nut (Fig. 2).²⁰ It was crafted in line with a well known “Jerusalem” vigil lamp type.²¹ It was forged in the shape of two belts that protrude in a stepped manner from a single piece of silver and it was finished with a baluster spike, and decorated using the floral-vegetative ornament updating technique. The

¹⁷ The inscription reads: МИТРА ÷ МИТРА. The height is 14 cm and the diameter of the cup is 7.5 cm.

¹⁸ Вујовић 1986: 368; Доганџић-Мићуновић 2011: 4, fig. 20.

¹⁹ Драговић 2021: 44–50.

²⁰ The inscription reads: СЛ: КАНДА: ПОЛОЗИ: ДАМЈАН: КЊИМКА: 8ХРАМ: 82180 1828. The height of the cup is 15 cm.

²¹ Хан 1959: 69–70; Тимотијевић 1996: 129.

2. Кандило кујунџије Дамјана, 1828 (лево); Филигранско кандило кујунџијског еснафа, 1847 (десно)
(фото: Вук Даутовић)

2. Vigil lamp by silversmith Damjan, 1828 (left); Filigree vigil lamp of the silversmith guild, 1847 (right)
(photo by: Vuk Dautović)

Изградња цркве Светог Марка у Ужицу датавана је у 1828. годину, што се поклапа са неколико значајних вотивних даривања вредних богослужбених предмета.¹⁹ Уметнички обликовано сребро из овог раздобља пореклом је из локалних кујунџијских радионица, што је драгоцен извор за сагледавање одлика визуелне културе поменутог периода. Други мајстор имена познатог посредством даровног натписа је кујунџија Дамјан, који 1828. године цркви Светог Марка прилаже сребрно кандило, оставивши натпис на матици (сл. 2).²⁰ Обликовано је према познатом типу „јерусалимских“ кандила.²¹ Исковано је у два степенасто испупчена појаса из комада сребра и завршено балустарским шиљком, те декорисано техником ажурирања флорално-вегетабилним украсима. Чаша кандила висила је на три ланца, причвршћена за њу пластично обликованим фигурама херувима. Овај тип канди-

cup of the vigil lamp hanged from three chains that were adhered to it by plastically shaped cherubim figures. This type of vigil lamp was widely present in the Serbian churches of the first half of the 19th century and it can be considered the most representative one coming from this period.²² According to Archpriest Stevan Dimitrijević, silversmith Damjan was Armenian who lived in the town of Užice.²³ The silver vigil lamp from 1828 was a personal donation of a certain artisan to the local church after the construction, while another group of objects testifies to the existence of an organised silversmith guild in Užice during the first decades of the 19th century.

A silver chalice with a paten and an asterisk that were donated by Nahiye Knez Atanasko Marić in 1828 was very important for the functioning of the liturgy service at the Church of Saint Mark (Fig. 3).²⁴ The characteristics of this chalice, that was not imported, suggest that it was made by

¹⁹ Драговић 2021: 44–50.

²⁰ Натпис гласи: СІА: КАНДА: ПОЛОЗІ: ДАМЈАН: КВІДІА: 8Х-РАД: 82ІКО 1828. Висина чаше је 15 см.

²¹ Хан 1959: 69–70; Тимотијевић 1996: 129.

²² Даутовић 2018: 239–242.

²³ Прота Рајаковић, ИНВЕНТАР СТАРИНЕ УЖИЧКЕ ЦРКВЕ, 51.

²⁴ Вујовић 1986: 368, fig. 80; Прота Рајаковић, ИНВЕНТАР СТАРИНЕ УЖИЧКЕ ЦРКВЕ, 21.

3. Пуџир кнеза Аџанаска Марића, 1828 (лево);
Пуџир еклезијског еснафа из Ужица, 1844 (десно)
(фото: Вук Даутовић)

3. Chalice of Knez Atanasko Marić, 1828 (left);
Chalice of the baker guild from Užice, 1844 (right)
(photo by: Vuk Dautović)

ла био је веома распрострањен у српским црквама прве половине XIX века и може се сматрати најрепрезентативнијим у том периоду.²² Према проти Стевану Димитријевићу, кујунџија Дамјан био је по народности Јермен, који је живео у ужичкој вароши.²³ Сребрно кандило из 1828. године представља лични дар одређеног мајстора варошкој цркви након изградње, док друга група предмета сведочи о постојању организованог кујунџијског еснафа у Ужицу током првих деценија XIX века.

the town's silversmiths. Its form is somewhat more roughly done, the bell-shaped cup was placed on the stem using a node on a shallow double foot. The holder of the chalice's cup is decorated by gilded garlands made under the influence of Classicism. The foot has depictions of two-winged cherubs, as well as the donor inscription along the rim.²⁵ The depictions of bodiless angelic forces from the ranks of seraphs and cherubs appear as a frequent motif on

²² Даутовић 2018: 239–242.

²³ Прота Рајаковић, Инвентар Старине Ужичке цркве, 51.

²⁵ The inscription reads: *СЕН ПАТНР СЛАСКОСА И ЗВЕЗДИЦОМ ПРЕЛОЖИ КНЕЗ АФАНЦКО ДАРНИ ХРАМА УЖИЧКОМ ЗА СПОМЕН ВЕЧНИ РОДИТЕЉИМА ДСПОКОИСТО 14 ГОДА 1828 ÷*. Висине је 20,5 cm, пречника чаше 9 cm и стопе 12,5 cm.

За функционисање литургијског богослужења у цркви Светог Марка важан је сребрни путир који је са диском и звездицом даровао нахијски кнез Атанаско Марић 1828. године (сл. 3).²⁴ Карактеристике овог путира, који није импортован, указују да су га израдиле варошке кујунције. Његова форма нешто је грубље обликована, звонаста чаша постављена је на дршку са једним нодусом на плиткој двостепеној стопи. Гнездо чаше путира декорисано је позлаћеним гирландама изведеним под утицајем класицизма. Стопа садржи представе двокрилих херувима, као и приложнички натпис дуж обода.²⁵ Представе бестелесних анђеоских сила из редова серафима и херувима јављају се као чест мотив на путирима, а нарочито током прве половине XIX века.²⁶ Иконографске паралеле овој пракси срећу се на литургијском сребру са ширег подручја Балкана.²⁷ Употреба позлате, којом је истакнута декорација, указују на занатско умеће мајстора и сразмерно је ретка на богослужбеним предметима из првих деценија XIX века. Путир из 1828. године, којим је отпочело богослужење у новосазданој цркви, истовремено је сведочанство приложничког механизма којим су опремане цркве у XIX веку. Кнез Атанаско Марић добио је од кнеза Милоша Обреновића управу над целом Ужичком нахијом, што га сврстава у круг свега неколико најутицајнијих нахијских кнезова у Србији тога времена.²⁸ Управо је ктиторски модел који је успоставио кнез Милош као владар онај који следе и опонашају истакнути појединци учествујући на тај начин у обликовању визуелне културе.²⁹ У том смислу путир је морао бити репрезентативан и дело вештих златарских мајстора. Ова причесна чаша биће модел за путир знатно већих димензија који ће ужичкој Саборној цркви приложити варошки екмецијски еснаф 1844. године.

Првобитној групи богослужбених предмета којима је стари храм опремљен приписан је и филигрански престоци крст „средње величине“

chalices, especially during the first half of the 19th century.²⁶ Iconographic parallels in this practice may be found on liturgical silver throughout the area of the Balkans.²⁷ The use of gilding, that accentuated the decoration, reflects the artisanry of the masters and is a comparatively rare occurrence in the liturgical objects from the first decades of the 19th century. The chalice from 1828, that started the liturgy at the newly built church, testifies at the same time to the donor mechanism that was used to equip the churches in the 19th century. Knez Atanaszko Marić was given from Prince Miloš Obrenović the head position over the entire nahiye of Užice, which put him in the circle of only few most prominent nahiye knezes in Serbia of that period.²⁸ It was precisely the ktetorial paragon established by Prince Miloš in his capacity of the ruler the one that was followed and imitated by distinguished individuals while taking part in the shaping up of the visual culture in this way.²⁹ In this regard, the chalice had to be representative and made by skilful silversmith artisans. This Eucharistic cup will be the model for a chalice of significantly bigger dimensions that would be donated to Užice's Cathedral Church by the town's baker guild in 1844.

The original group of liturgical objects that the old church was equipped with also included a filigree blessing cross “of a medium size” (Fig. 10).³⁰ The wood-carved centre in the silver fitting is surrounded by large filigree rosettes and decorated with green abraded glass paste.³¹ The stem consists of double filigree cylinders and a node. The foot is shallow and round, covered in filigree interlace with addition of abraded glass paste. It has been mentioned that the cross was kept in a wooden case in the shape of a book which dates back to the time of the construction. This type of casing for silver crosses was well known during the 18th century and the early 19th century.

It was precisely the guilds that with their donations influenced in a key manner the shaping of the ecclesiastical visual culture, thanks to their role of

²⁴ Вујовић 1986: 368, сл. 80; Прота Рајковић, ИНВЕНТАР СТАРИНЕ УЖИЧКЕ ЦРКВЕ, 21.

²⁵ Натпис гласи: сен пѣтнр сѣискоци и звездицом преложн кнез афанаско марич хрѣцѣ ужичком за спомен вѣѣтнх родитељнхлѣ аспококоисто 14 годѣ 1828 ѣ. Висине је 20,5 см, пречника чаше 9 см и стопе 12,5 см.

²⁶ Dautović 2014: 178–179.

²⁷ Друмев 1976: 294–295, 298; Fotopoulos, Delivorrias 1997: 350–357.

²⁸ Самарџић 1969: 149–151.

²⁹ Даутовић 2016: 145–153.

²⁶ Dautović 2014: 178–179.

²⁷ Друмев 1976: 294–295, 298; Fotopoulos, Delivorrias 1997: 350–357.

²⁸ Самарџић 1969: 149–151.

²⁹ Даутовић 2016: 145–153.

³⁰ Прота Рајковић, ИНВЕНТАР СТАРИНЕ УЖИЧКЕ ЦРКВЕ, 39.

³¹ In the centre of the first side there is a scene of the Crucifixion of Christ, while the other side shows the Baptism of Christ in the Jordan river. The horizontal and vertical arms contain depictions of Evangelists. The cross is 21 cm high with the 7 cm foot diameter.

4. Икона кујунџијског еснафа из Ужица, 1829
(фото: Вук Даутовић)

4. Icon of the silversmith guild from Užice, 1829
(photo by: Vuk Dautović)

(сл. 10).³⁰ Дрворезано средиште у сребрном око-
ву окружено је крупним филигранским розета-
ма и декорисано зеленом брушеном стакленом
пастом.³¹ Дршка се састоји од удвојених фили-

the donors of valuable liturgical objects.³² With the
examples of their personal donations, the town's sil-
versmiths publicly displayed their products, like sil-
versmith Damjan. The guild donations, along with
the written records, testify to the organisation of the
silversmith guild, its economic power and social
reputation, which these material objects document-

³⁰ Прота Рајаковић, Инвентар Старине Ужичке цркве, 39.

³¹ На првој страни је у средишту сцена Распећа Христо-
вог, док је на другој Крштење Христово у реци Јордану. Хори-
зонтални и вертикални краци садрже приказане јеванђелисте.
Крст је висине 21 cm, пречника стопе 7 cm.

³² Лазић 2006: 624–628; Даутовић 2020: 405–414.

гранских цилиндара и нодуса. Стопа је плитка и округла, покривена филигранским преплетом и допуњена брушеном стакленом пастом. Поменуто је да се крст налазио у дрвеној футроли облика књиге, те да потиче из времена изградње. Оваква врста спремишта за сребрне крстове позната је током XVIII и раног XIX века.

Управо су еснафи на кључан начин својим прилозима утицали на обликовање црквене визуелне културе, јављајући се као приложници вредних богослужбених предмета.³² Варошке кујунције су примером личне ктиторије своје производе јавно приказивале, попут кујунције Дамјана. Еснафски дарови, уз писану грађу, сведоче о организацији кујунцијског еснафа, његовој економској снази и друштвеном угледу, које су ови материјални предмети документовали и јавно меморисали. Кујунцијски еснаф из Ужица приложио је цркви Светог Марка веома вредну сребром украшену и оковану икону већ 1829. године (сл. 4). Након тога, готово две деценије касније, 1847. године, саборном храму је приложено кандило изведено сребрним филиграном.

Према даровном натпису, икона Светих цара Константина и царице Јелене заправо садржи деизисни чин и представе појединачних светитеља.³³ Подељена је у две хоризонталне зоне, у првој је приказан Христос Велики Архијереј на престолу, коме се приклањају Богородица и Свети Јован Крститељ, док су бочно као слободностojeће фигуре представљени Свети Димитрије и Свети Никола. У доњој зони представљени су као стојеће фигуре најпре Свети цар Константин и царица Јелена са леве стране, затим Света Параскева у средишту и Свети арханђео Михаило са десне стране. Икона је дуж ивице уоквирена широком сребрном траком, декорисаном флоралним преплетом, а нимбови свих светитеља покривени су такође сребрним оковима. Икона са различитим светитељима карактеристична је за зографски тип иконописа и оквира приватне побожности. Одабир светитеља повезан је са кујунцијским еснафом, чији су заштитници били Свети цар Константин и царица Јелена.³⁴ Објашњење да су преостали појединачни

ед and publicly memorised. The silversmith guild from Užice donated to the Church of Saint Mark a very valuable icon with silver decoration and votive fitting already in 1829 (Fig. 4). After that, almost two decades later, in 1847, the cathedral church was donated an vigil lamp done in silver filigree.

According to the donor inscription, the icon of Holy Emperor Constantine and Empress Helena actually contains a Deesis act and depictions of individual saints.³³ It is divided into two horizontal zones, the first one depicting Christ as the Great Archiereus on a throne, with the Mother of God and Saint John the Baptist inclining towards him, all flanked with free-standing figures of Saint Demetrius and Saint Nicholas. The lower zone first depicts as standing figures Holy Emperor Constantine and Empress Helena on the left-hand side, and then Saint Paraskeva of the Balkans in the middle and Holy Archangel Michael on the right-hand side. Along its edge, the icon is fitted with wide silver ribbon, decorated with a floral interlace, while the nimboes of the saints are also covered with silver fittings. The icon with different saints is characteristic for the zo-graph type of icon painting and the realm of private piousness. The selection of the saints is linked to the silversmith guild, the patron saints of which were Holy Emperor Constantine and Empress Helena.³⁴ We find it noteworthy that the remaining individual saints are patrons of the most distinguished silversmith families in Užice, with a note that they are also among the most revered saints in the Balkans.³⁵ The complex icon, which the silversmiths of Užice fitted in silver, may have also been the guild's icon used for the celebration of *slava* (the patron saint's day) and as far as it is known, one of the more important activities undertaken by guilds, in addition to the celebration of *slava*, were also the commemoration services for all of the deceased members and it is in this context that the Deesis depiction in this icon should be interpreted.³⁶ The layered meaning

³³ The inscription reads: приложиса о-ухраѣ о-ужнѣкин сѧнкона свѧты равнѧ апостоловѣ константи нелены о-дѣ еснава кѧюнѣнскога за 1829 мѧна о-ужнѣцы годѧ: 21:.

³⁴ Милосављевић 1991: 142. The silver votive fitting of the icon of Holy Emperor Constantine and Empress Helena from the Church of the Nativity of Christ in Pirot was made by silversmith Peša Belutin, Даутовић 2019: 113–114. The silversmith guild in Sarajevo celebrated the day of Holy Emperor Constantine and Empress Helena as their *slava* (the patron saint's day). The icon of these two saints kept at the Old Serbian church in Sarajevo was also fitted by the silversmith guild, Момировић 1955: 199–231, especially 216.

³⁵ Јанчић 1984: 11; Доганџић-Мићуновић 2011: 5, fig. 40.

³⁶ Даутовић 2020: 406–407.

³² Лазић 2006: 624–628; Даутовић 2020: 405–414.

³³ Натпис гласи: приложиса о-ухраѣ о-ужнѣкин сѧнкона свѧты равнѧ апостоловѣ константи нелены о-дѣ еснава кѧюнѣнскога за 1829 мѧна о-ужнѣцы годѧ: 21:.

³⁴ Милосављевић 1991: 142. Сребрни оков иконе Светог цара Константина и царице Јелене из Пазарске цркве у Пироту израдио је кујунџија Пеша Белутин, Даутовић 2019: 113–114. Кујунџијски еснаф у Сарајеву прослављао је као своју

светитељи патрони најугледнијих кујунџијских породица у Ужицу сматрамо вредним пажње, уз опаску да су они уједно и међу најпоштованијим светитељима Балкана.³⁵ Сложена икона, коју су ужичке кујунџије оковале сребром, могла је бити и славска еснафска икона, а колико је познато, једна од значајних активности које су еснафи предузимали, поред празновања славе, јесу помени свим умрлим члановима, па у том смислу треба тумачити представу Деизиса на овој икони.³⁶ Слојевитост иконе кујунџијског еснафа указује на постојање једнако сложене еснафске организације која је ову икону поручила и даривала 1829. године, одмах након изградње нове ужичке цркве.

Симболичка допуна еснафске иконе свакако је филигранско кандило, које је, према натпису на матици, „еснаф кујунџијски за вечити спомен“ приложио својој варошкој цркви 1847. године (сл. 2).³⁷ Према писању проте Рајаковића, кујунџијски еснаф поклатио је два кандила од срме и она су горела пред иконама Покрова Пресвете Богородице и Свете Петке у ужичкој Саборној цркви.³⁸ Израђено филигранском техником, обликом опонаша барокне форме, два бокаста сегмента структурирана су орнаментима у облику цвета јерихонске руже, које одвајају широке сребрне траке. Завршено је декоративним елементом у форми круне, такође изведене цветним орнаментима. Три ланца скупљена у матицу повезана су са чашом кандила за ливене стојеће анђеоске фигуре, какве се често јављају на кандилима „јерусалимског типа“.³⁹ Ризница Старе цркве чува филигранско кандило бокасте форме украшено стакленом пастом. Према начину израде извесније је да настаје средином друге половине XIX века. У некој од златарских радионица Ужица израђен је необичан и редак филигрански путир, вероватније из прве половине XIX века, који се налази у збирци Етнографског музеја у Београду.⁴⁰ Начин обраде

of the silversmith guild's icon suggests the existence of an equally complex guild organisation that ordered and donated this icon in 1829, right after the construction of the new church in Užice.

A symbolic addition to the guild's icon is certainly the filigree vigil lamp which was, according to the inscription on the nut, donated to the town's church in 1847 by "the silversmith guild for the purpose of the memory eternal" (Fig. 2).³⁷ According to the writing of archpriest Rajaković, the silversmith guild donated two vigil lamps made of silver thread and they burned in front of the icons of the Intercession of the Theotokos and that of Saint Paraskeva of the Balkans in the Cathedral church in Užice.³⁸ Made using the filigree technique, it emulates the baroque forms and two bulging segments are structured with ornaments in the shape of the flower of the Rose of Jericho separated by wide silver ribbons. It finishes in a crown-shaped element, also crafted by using floral ornaments. The three chains brought together within the nut are linked to the vigil lamp's cup by the cast standing angelic figures, such as often appear on the vigil lamps of the "Jerusalem type."³⁹ The treasury of the Old Church keeps a filigree vigil lamp of a bulging shape decorated with glass paste. Judging by the manner of crafting, it is more certain that it was made around the middle of the second half of the 19th century. An unusual and rare filigree chalice, most likely from the first half of the 19th century, which may be found in the collection of the Ethnographic Museum in Belgrade, was also made in one of the silversmith workshops of Užice.⁴⁰ The way in which the guild's vigil lamp was crafted suggests that the filigree technique was appreciated and developed in the silversmith workshops of Užice, which would be corroborated by the silversmith pieces from the end of the 19th century. This may be linked to the developed way of life of the Ottoman Užice and the artisans who used this technical approach for a long time in order to make decorative objects and those for the daily use.

The town's guilds of Užice had an impact on the shaping up of the ecclesiastical space and the visual culture, and through the collective orders it is possible to see their mutual link. The baker guild do-

славу Светог цара Константина и царицу Јелену. Икону ових светитеља у Старој српској цркви у Сарајеву оковао је такође кујунџијски еснаф, Момировић 1955: 199–231, посебно 216.

³⁵ Јанчић 1984: 11; Доганџић-Мићуновић 2011: 5, сл. 40.

³⁶ Даутовић 2020: 406–407.

³⁷ Натпис гласи: ново кандило приложио еснаф кујунџијски : за вечити спомен : н : 1847 +.

Висина чаше је 17 cm.

³⁸ Прота Рајаковић, ИНВЕНТАР СТАРИНЕ УЖИЧКЕ ЦРКВЕ, 115.

³⁹ Хан 1959: 69–70; Тимотијевић 1996: 129.

⁴⁰ Етнографски музеј у Београду, Инв. бр. 12499.

³⁷ The inscription reads: ново кандило приложио еснаф кујунџијски : за вечити спомен : н : 1847 +.

The height of the cup is 17 cm.

³⁸ Прота Рајаковић, ИНВЕНТАР СТАРИНЕ УЖИЧКЕ ЦРКВЕ, 115.

³⁹ Хан 1959: 69–70; Тимотијевић 1996: 129.

⁴⁰ Ethnographic Museum in Belgrade, Inv. no. 12499.

еснафског кандила сугерише да је филигранска техника била цењена и развијена у уживим златарским радионицама, што ће посведочити и златарска остварења с краја XIX века. Ово се може довести у везу са развијеним начином живота османског Ужица и мајсторима који овим техничким поступком обликују дуго украсне и предмете свакодневице.

Уживи градски еснафи утицали су на обликовање црквеног простора и визуелне културе, те се кроз колективне поруџбине може сагледати њихова међусобна повезаност. Екмеџијски еснаф даривао је 1844. године цркви Светог Георгија путир од позлаћеног сребра, о чему говори даровни натпис на стопи (сл. 3).⁴¹ Света Тројица, која се у натпису помиње, била су дан славе града Ужица, чијој Саборној цркви еснаф поклања путир, непосредно након изградње.⁴² Хлебари су били међу најимућнијим и уједно најбројнијим занатлијама у Ужицу. По доношењу еснафске уредбе Механско-пекарски еснаф је подељен, те се из њега издвојио пекарско-екмеџијски еснаф 1853. године. Половином XIX века овај је еснаф бројао двадесет пет мајстора, код којих је на занату било преко стотину шегрта.⁴³ Исти варошки еснаф поручио је за Саборну цркву 1852. године плаштаницу, коју је извео сликар Димитрије Посниковић.⁴⁴ Прилагање различитих богослужбених предмета градским црквама од стране еснафа утицало је континуирано на визуелну културу. Путир екмеџијског еснафа упадљиво је већи од оног из 1828. године, по чијем је узору начињен извесно у истој мајсторској радионици, носећи једнаке класицистичке одлике.⁴⁵ Масивну чашу путира украшавају позлаћене гирланде и представе херувима. Тростепена стопа садржи натпис и геометријски украс. Упадљива разлика у величини два готово истоветна путира указује на литургијску праксу употребе причесних чаша веће запремине, намењене већем броју верника. Према писму конзисторије из 1860. године, свештенству је саветовано да се о великим празницима узме повећи путир и налије пун како би се могли при-

nated a chalice made of gilded silver to the Church of Saint George in 1844, which is corroborated by the donor inscription on the foot (Fig. 3).⁴¹ The day of the Holy Trinity, mentioned in the inscription, was the slava of the town of Užice, the Cathedral church of which had a donation of a chalice by the baker guild directly after the completion of the construction.⁴² The bakers were among the most affluent and also the most numerous artisans in Užice. After the enactment of a guild regulation, the guild of inn-keepers and bakers was divided in two and thus a baker guild started to operate independently in 1853. Around the middle of the 19th century, this guild consisted of 25 artisans, with over one hundred apprentices learning the craft with them.⁴³ In 1852, the same town's guild ordered for the Cathedral church an epitaphios painted by Dimitrije Posniković.⁴⁴ The donating of various liturgical objects to the town's churches by different guilds continuously influenced the visual culture. The chalice of the baker guild is pronouncedly bigger than the one from 1828 and it was certainly made in the same artisan workshop with the latter serving as the model, thus both exhibiting equal classicistic features.⁴⁵ The massive cup of the chalice is decorated with gilded garlands and cherub representations. The three-level foot contains an inscription and a geometrical ornament. The striking difference in the size of two almost identical chalices suggests the liturgical practice of using Eucharist cups of larger volumes, intended for a larger number of the faithful. According to a letter of a consistory from 1860, the clergy was advised to take a larger chalice on important feasts and to fill it up completely in order to be able to administer the sacrament to all the worshippers.⁴⁶ The massive chalice could also be linked to the presence of a large number of the faithful that could fit in the new cathedral church. A communion spoon from 1834 moulded in a baroque manner has been preserved at the Church of Saint Mark. It was engraved with the depictions of vine and grapes with Eucharistic symbolism interlaced with Russian type

⁴¹ Натпис гласи: ѿвн : пѣтрѣ : прѣложѣ : еснавъ екмеџијскѣ свѣтоѣ троїцѣ вѣжѣнкѣ на 1844 ѡ. Висина чаше је 26 cm, пречник чаше 14 cm и стопа 15,5 cm.

⁴² Прота Рајаковић, ИНВЕНТАР СТАРИНЕ УЖИЧКЕ ЦРКВЕ, 93.

⁴³ Вучо 1954: 47–49.

⁴⁴ Прота Рајаковић, ИНВЕНТАР СТАРИНЕ УЖИЧКЕ ЦРКВЕ, 35.

⁴⁵ Вујовић 1986: 368.

⁴¹ The inscription reads: ѿвн : пѣтрѣ : прѣложѣ : еснавъ екмеџијскѣ свѣтоѣ троїцѣ вѣжѣнкѣ на 1844 ѡ. The height of the cup is 26 cm, the diameter is 14 cm and the foot is 15.5 cm.

⁴² Прота Рајаковић, ИНВЕНТАР СТАРИНЕ УЖИЧКЕ ЦРКВЕ, 93.

⁴³ Вучо 1954: 47–49.

⁴⁴ Прота Рајаковић, ИНВЕНТАР СТАРИНЕ УЖИЧКЕ ЦРКВЕ, 35.

⁴⁵ Вујовић 1986: 368.

⁴⁶ (About the rules regarding the preparation of the communion in case there is a large number of the faithful who are present), Ранковић, Јлазић 2010: 141.

честити сви верници.⁴⁶ Масивни путир могао је бити повезан и са присуством бројних верника литургијском богослужењу у новом саборном храму.

Барокно профилисина причесна кашика из 1834. године сачувана је у цркви Светог Марка. Гравирана је представама винове лозе и грожђа са евхаристијском симболиком преплетеним са крстовима руског типа.⁴⁷ Из ризнице исте цркве потиче и ложица за причешће дарована 1936. године.⁴⁸ Форма и израда, међутим, указују да је реч о много старијем предмету, који се може датовати на почетак XIX века, а вероватно је издвојена из породичне заоставштине. Кашика је кована од сребра и делимично позлаћена, са каснобарокним одликама османског златарства. Нарочито богата дршка, завршена у форми палмете, повезује ову причесну кашику са репрезентативним златарством османског Ужица раног XIX века.

Деловање различитих кујунџијских мајстора повезано је са постојањем развијене градске културе и навикама становништва, колико и са потребама оног сеоског за које су израђивали накит, пафте и различите употребне предмете.⁴⁹ У збирци Народног музеја у Ужицу чува се заоставштина златара Сретена Петровића, која поред накита, сребрних употребних предмета које је израђивао садржи и златарске алате, те још важније калупе за израду различитих предмета од племенитих метала. У богатој заоставштини издваја се неколико златарских калупа који су намењени изради црквених предмета, окивању крстова, као и корица јеванђеља. Управо су златарски калупи заслужни за неговање и преношење појединих иконографских образаца.⁵⁰ Окови јеванђеља из Ужица и Горње Добриње одговарају управо сачуваним калупима из заоставштине Сретена Петровића. У досадашњим научним истраживањима српског златарства XIX века непознати су примери сачуваних калупа из одређе-

crosses.⁴⁷ A communion spoon donated in 1936 also comes from the treasury of the same church.⁴⁸ The form and the crafting, however, suggest that this is a much older object that can be dated back to the beginning of the 19th century and that was probably taken from a family heritage. The spoon was forged from silver and it is partially gilded with late baroque features of the Ottoman silversmith craft. It is particularly its opulent handle, finished in the shape of a palmette, that links this communion spoon with the representative Ottoman silversmithery of the early 19th-century Užice.

The work of different silversmiths is linked as much to the existence of a developed urban culture and the habits of the population, at to the needs of the rural one for whom the artisans made jewellery, buckles and various everyday objects.⁴⁹ The collection of the National Museum in Užice keeps the heritage of silversmith Sreten Petrović which, in addition to jewellery and everyday silver objects that he used to make, also contains silversmith tools and even more importantly moulds for the manufacturing of different objects made of precious metals. The rich heritage comprises several silversmith moulds that stand out and that were intended for the manufacturing of ecclesiastical objects, the fitting of crosses, as well as that of the gospels. It was precisely the silversmith moulds that we need to thank for the maintenance and transfer of different iconographic patterns.⁵⁰ The fittings of gospels from Užice and Gornja Dobrinja fit precisely the preserved moulds from the heritage of Sreten Petrović. In the scholarship studies of the Serbian silversmithery of the 19th century, there are no cases of preserved moulds from a certain workshop and concrete objects made from them.

Silversmith Sreten Petrović was born in Užice at the beginning of the 1840s. The origin of the family that he came from is linked to Old Herzegovina, from which they came to Užice during the 18th century. By his occupation, Sreten's father Todor was an artisan making weighing scales and he also worked with precise casting of metals. Sreten Petrović opened his first shop in Užice around 1870 with his guild letter from 1875 preserved. Silver-

⁴⁶ (О правилима у вези са припремом причешћа у случају присуства великог броја верника), Ранковић, Лазић 2010: 141.

⁴⁷ Доганџић-Мићуновић 2011: 4, сл. 26.

⁴⁸ Натпис гласи: *Цркви ужичкој за њокој душе мајци Вукосави њриложи Лазар Р. Лаичевић 23. априла 1936. г.* Дужине је 19,5 cm.

⁴⁹ В. Ристовић 2004.

⁵⁰ Народи музеј у Ужицу, Етнолошка збирка, уметнички занати, Инв. бр. 843/N; 844/N; 845/N; 846/N; 847/N; 848/N; 849/N.

⁴⁷ Доганџић-Мићуновић 2011: 4, fig. 26.

⁴⁸ The inscription reads: *Цркви ужичкој за њокој душе мајци Вукосави њриложи Лазар Р. Лаичевић 23. априла 1936. г.* The length is 19.5 cm.

⁴⁹ В. Ристовић 2004.

⁵⁰ National Museum in Užice, Ethnological collection, artistic crafts, Inv. no. 843/N; 844/N; 845/N; 846/N; 847/N; 848/N; 849/N.

не радионице и конкретних по њима изведених предмета.

Златар Сретен Петровић рођен је почетком четрдесетих година XIX века у Ужицу. Порекло породице из које потиче везано је за Стару Херцеговину, из које у Ужице долазе током XVIII века. Сретенов отац Тодор по занимању је био кантарџија и бавио се прецизним ливењем метала. Сретен Петровић отворио је прву радњу у Ужицу око 1870. године, а сачувано је његово еснафско писмо из 1875. године. Златар Сретен Петровић био је дугогодишњи старешина мешовитог еснафа, те је за његове управе дата знатна помоћ манастиру Хиландару.⁵¹ По свој прилици златарски занат Сретен је учио у Београду код угледног мајстора и еснафског старешине Јована Силве. У књизи калфи Еснафа златарско-ливачког наведен је Срета Петровић стар седамнаест година, који је три и по године учио занат пре него што је произведен за калфу мајстора Силве 1859. године.⁵² Међу сачуваним предметима кујунџије Сретена Петровића у музејској збирци у Ужицу налазе се дечија гривна, те сребрни тепелук, сребрне кашике и филигранска сребрна корпа за кашичице рађена 1880. године за ужичког трговца Илију Јокановића.⁵³ Сретенов син Ристо Петровић такође се бавио златарским занатом и израђивао употребне предмете од сребра.⁵⁴ Накит и предмете свакодневице оставићемо по страни и пажњу усмерити на матрице које су употребљаване за украшавање и израду богослужбених предмета.

Калупи медаљона са представом Васкрсења Христовог и угаони картуши са јеванђелистима из заоставштине Сретена Петровића одговарају оковима јеванђеља из старе ужичке цркве Светог јеванђелисте Марка и цркве Светих апостола Петра и Павла у селу Горња Добриња (сл. 5). Јеванђеље ужичке цркве послато је као дар руског цара Николаја 1846. године, у контингенту од сто црквених књига, о чему је у његовој унутрашњости оставио запис ужички владика Никифор Максимовић.⁵⁵ Једно од јеванђеља које је из Русије стигло у Кнежевину Србију сачувано

smith Sreten Petrović was a long-time head of the mixed guild and during this time, significant aid was donated to Hilandar Monastery.⁵¹ In all likelihood, Sreten learned his silversmith craft in Belgrade with a renowned master and guild head Jovan Silva. The book of journeymen of the Silversmith and Foundry Guild mentions Sreta Petrović, aged 17, who learned the craft for three and a half years before being promoted to the level of the journeyman of master Silva in 1859.⁵² The preserved objects belonging to Sreten Petrović that are a part of the museum collection in Užice include a child neck ring, silver traditional female headwear, silver spoons and a filigree silver teaspoon basket made in 1880 for Ilija Jokanović, a merchant from Užice.⁵³ Sreten's son, Risto Petrović, was also a silversmith and he produced everyday objects made of silver.⁵⁴ We are going to leave the jewellery and everyday objects aside and will focus our attention to the matrices used for the decoration and manufacturing of liturgical objects.

The moulds for a medallion with the depiction of the Resurrection of Christ and corner cartouches with Evangelists from the heritage of Sreten Petrović match the fittings of the gospels from the old Užice Church of Holy Evangelists Mark and the Church of Holy Apostles Peter and Paul in the village of Gornja Dobrinja (Fig. 5). The gospel from Užice's church was sent as a gift from Russian Emperor Nicholas in 1846, as a part of a contingent of one hundred ecclesiastical books, about which there is an inscription in its interior by Užice's Bishop Nikifor Maksimović.⁵⁵ One of the gospels that arrived from Russia to the Principedom of Serbia has been preserved with the same inscription by Bishop Nikifor at the Church of Ascension of our Lord in Čačak.⁵⁶ The gospel of Užice church is covered in dark cherry velvet, with a silver fitting applied over it. The front fitting is framed with a ribbon punctured in the shape of floral motifs, while in the corners there are Evangelists with their symbolic attributes depicted within oval cartouches shaped like a bud at the end of a blossoming branch. The centre of the front cover is taken by a massive medallion with eight petals and a square field in the centre, with the depiction of Jesus Christ

⁵¹ Ђајић 2019: 9–14.

⁵² ИАБ–1054, *Књига Калфи Еснафа Златарско-Ливачког од 1853–1889. год.*, ред. бр. 1, 8.

⁵³ Ристовић 2004: 35, 53; Ђајић, Ристовић 2010: 55, 59, 61.

⁵⁴ Ђајић 2019: 16–17; Ђајић, Ристовић 2010: 55; Зорић 1990: 47–48.

⁵⁵ Прота Рајаковић, *Инвентар Старине Ужичке цркве*, 19.

⁵¹ Ђајић 2019: 9–14.

⁵² ИАБ–1054, *Књига Калфи Еснафа Златарско-Ливачког од 1853–1889. год.*, ред. бр. 1, 8.

⁵³ Ристовић 2004: 35, 53; Ђајић, Ристовић 2010: 55, 59, 61.

⁵⁴ Ђајић 2019: 16–17; Ђајић, Ристовић 2010: 55; Зорић 1990: 47–48.

⁵⁵ Прота Рајаковић, *Инвентар Старине Ужичке цркве*, 19.

⁵⁶ Јаковљевић 2021: 68.

5. Оков јеванђеља цркве Свѣтѣог Марка у Ужицу (лево); Јеванђеље цркве Свѣтѣих аѣосѣола Пеѣтра и Павла у Горњѣог Добрињи, са оковом из 1851 (десно) (фото: Вук Дауѣовић)

је са истоветним натписом владике Никифора у цркви Вазнесења Христовог у Чачку.⁵⁶ Јеванђеље ужичке цркве пресвучено је вишњевом кадифом, на коју је аплициран сребрни оков. Предњи оков уоквирен је траком ажурнираном биљним мотивима, док су у угловима јеванђелисти са својим симболичким атрибутима приказани унутар овалних картуша, обликованих попут пуполка на крају цветне гране. Средиште предње корице заузима масивни медаљон са осам латица и квадратним пољем у центру, на коме је приказан Исус Христос са крсним барјаком како благосиља, односно редукована сцена Васкрсења Христовог (сл. 6).⁵⁷ Централна сцена окружена је представама крста, отвореним цветовима и разлисталим гранама према орнаменталном репертоару и визуелним искустви-

⁵⁶ Јаковљевић 2021: 68.

⁵⁷ Величине је 15 x 12 cm.

5. Fittings of the Gospel of the Church of Saint Mark in Užice (left); Gospel of the church of the Holy Apostles Peter and Paul in Gornja Dobrinja, with the fittings from 1851 (right) (photo by: Vuk Dautović)

with an Oriflamme as he is conducting the blessing, that is, with the reduced scene of the Resurrection of Christ (Fig. 6).⁵⁷ The central scene is surrounded with the representations of crosses, open flowers and leaved branches in line with the ornamental repertoire and visual experiences of the Levantine Baroque. The gospel arrived from Russia at the beginning of the 1840s, while the fitting was done later at a local silversmith workshop in Užice. The other fitting conceived in line with the same matrices may be found at the church in the village of Gornja Dobrinja, 11 km away from Užice. The Church of Holy Apostles Peter and Paul is the endowment of Prince Miloš Obrenović. The gospel itself was printed in 1848 at the Kiev Pechersk Lavra and was donated to the church by Vukosav Lončarević in 1850. According to an inscription carved alongside the upper edge of the fitting, it was decorated in silver in 1851.

⁵⁷ Величине је 15 x 12 cm.

6. Златарски калуј са представом Васкрсења Христовог из радионице Срећена Петровића, Народни музеј у Ужицу, Инв. бр. 848/N (лево); Оков са представом Васкрсења Христовог на јеванђељу цркве Светог Марка (десно) (фото: Вук Даутовић)

ма левантинског барока. Јеванђеље је из Русије стигло почетком четрдесетих година XIX века, док је оков изведен касније у локалној кујунџијској радионици у Ужицу. Други оков који је конципиран према истим матрицама налази се у цркви села Горња Добриња, удаљеној једанаест километара од Ужица. Црква Светих апостола Петра и Павла задужбина је кнеза Милоша Обреновића. Само јеванђеље штампано је 1848. године у Кијевско-печерској лаври и цркви приложено од стране Вукосава Лончаревића 1850. године. Према натпису гравираним уз горњу ивицу окова опточено је сребром 1851. године. Јеванђеље из Горње Добриње повезано је мрком кадифом, такође опточено ажурираним сребрним траком уз рубове, са истим картушима на предњој корици. Једина разлика која се јавља спрам првог описаног окова је голуб Светог Духа постављен изнад картуша са Васкрсењем Христовим. Имајући у виду време током кога је Сретен Петровић стицао златарску вештину, извесније је да су матрице

6. Silversmith mould with the representation of the Resurrection of Christ from the workshop of Sreten Petrović, National Museum in Užice, Inv. no. 848/N (left); Fittings with the representation of the Resurrection of Christ on the Gospel of the Church of Saint Mark (right) (photo by: Vuk Dautović)

The gospel from Gornja Dobrinja is bound by dark brown velvet, also decorated with punctured silver ribbon along the edges, with the same cartouches on the front cover. The only difference that appears in comparison to the first described fitting is the dove of the Holy Spirit placed above the cartouche with the Resurrection of Christ. Bearing in mind the time during which Sreten Petrović acquired his silversmith craft, it is more likely that the matrices according to which the above-mentioned fittings were made could have belonged to some of the older silversmiths from Užice from whom he either bought them or inherited them. The existence of the moulds for the gospel fittings is topographically linked to Užice, identifying local silversmiths as their creators. The late baroque features of the fittings of the said gospels also suggest a possibility that they come from an older silversmith workshop.

One other preserved liturgical object connects silversmith Sreten Petrović with the manufacturing of liturgical objects for the needs of the church. Namely, he donated to the Church of the Assump-

према којима су израђени поменути окови могли припадати неком од старијих ужичких златара од којих их је он откупио или наследио. Постојање калупа окове јеванђеља повезује топографски са Ужицем, идентификујући локалне кујунције као њихове мајсторе. Каснобарокне одлике окова поменутих јеванђеља такође указују на могућност да потичу из неке старије кујунцијске радионице.

Један други сачувани богослужбени предмет повезује златара Сретена Петровића са изградом литургијских предмета за потребе цркве. Наиме, он је храму Успења Пресвете Богородице у Ражани приложио ложицу намењену светој евхаристији.⁵⁸ Прическа кашика је масивна и ослања се у потпуности на старије кујунцијске традиције и типове ових предмета. Позлаћену овоидну кашику са равном гравираним дршком повезује лиснати орнамент, а на супротном крају завршена је пупољцима и украсом облика лире, на коју се надовезује вегетабилни украс. Ложица је обликована спрам норми касног барока и анахрона је предметима који су израђивани почетком XX века, показујући релативно трајање старијих уметничких токова у обради сребра на простору западне Србије.

Драгоцен предмет у потпуности обликован према нормама каснобарокне естетике је сребрна кадионица израђена за цркву Светог Георгија 1855. године (сл. 7).⁵⁹ Аутентично обликована, кадионица дуж обода чаше носи калиграфски искуцан натпис о прилагању, а израдили су је ужички мајстори половином XIX века.⁶⁰ Чаша за жар је бокаста и широка, у потпуности покривена густим преплетом симетричних барокних волута и вегетабилно-флоралним преплетом, постављена на плитку глатку стопу са неколико цветних пупољака. Поклопац кадионице тростепено је издигнут и завршен крстом. Отвори на њему су компоновани тако да буду у средишту цветова преплетених са волутама и вегетабилним орнаментима. Кадионицу са матицом повезују три ланца са прапорцима. Масивна сребрна кадионица из Ужица може се с правом уброја-

7. Кадионица цркве Светог Георгија у Ужицу, 1855
(фото: Вук Даутовић)

7. Censer of the Church of Saint George in Užice, 1855
(photo by: Vuk Dautović)

tion of the Theotokos in Ražana a spoon intended for the holy communion.⁵⁸ The communion spoon is massive and it completely relies on the older silversmith traditions and types of such objects. The gilded ovoid spoon with a flat carved handle is brought together by a leafy ornament, while on the opposite side it ends in buds and a decoration in the shape of a lyre that further extends into vegetative decoration. The spoon is shaped in line with the norms of the late baroque and it is anachronous to the objects made at the beginning of the 20th century, thus reflecting the relative duration of the older artistic trends in the crafting of silver on the territory of west Serbia.

⁵⁸ На дршци је гравирано: *Срејен Пејровић из Ужица Златар: приложи цркви у Ражаноју 1900. године*. Описана ложица налази се у цркви села Тијање (теренска документација аутора).

⁵⁹ Прота Рајаковић, *ИНВЕНТАР СТАРИНЕ УЖИЧКЕ ЦРКВЕ*, 49; *Доганџић-Мићуновић* 2011: 5, сл. 36.

⁶⁰ Натпис гласи: *сја кадјанца во црковъ святаго георгиа лѣта 1855*. Висина кадионице је 24 cm, пречник чаше 10 cm.

⁵⁸ The carving on the handle reads: *Срејен Пејровић из Ужица Златар: приложи цркви у Ражаноју 1900. године* (Sreten Petrović from Užice a Silversmith: donated to the church in Ražanoja in 1900). The described communion spoon may be found at the church in the village of Tijanje (the author's field documentation).

8. Пресвјони крст ђискоја Јоаникија Нешковича,
приложен цркви Свѣтог великомученика Георгија у
Ужицу, 1864 (фото: Вук Даутовић)

8. Blessing cross of bishop Joanikije Nešković, donated to
the Church of the Great Martyr George in Užice, 1864
(photo by: Vuk Dautović)

ти међу изванредне златарске радове домаћих мајстора насталих половином XIX века. Попут других градова у којима је османска култура била снажно развијена, ретроспективан однос према барокној уметности био је и у Ужицу ме-

A valuable object that was fully shaped in line with the norms of the late baroque aesthetics is a silver censer made for the Church of Saint George in 1855 (Fig. 7).⁵⁹ Authentically shaped, along the rim of the cup the censer carries a calligraphically dotted inscription about the donation, while it was made by artisans from Užice around the middle of the 19th century.⁶⁰ The cup for the burning coal is of a bulging shape and wide, fully covered in dense interlace of symmetrical baroque volutes and vegetative and floral interlace, placed onto a shallow smooth foot with several floral buds. The lid of the censer is elevated in three stages and ends in a cross. The openings on it are composed in such a way that they are in the centre of the flowers interlaced with the volutes and the vegetative ornaments. The censer is linked to the nut by three chains with chimes. The massive silver censer from Užice may be rightfully classified among the extraordinary silversmith pieces made by domestic artisans around the middle of the 19th century. Like the other towns where the Ottoman culture was very well developed, the retrospective relation towards baroque art in Užice was just as much a measure of representativeness, as the measure of belonging to the orthodox Christian culture.⁶¹

According to an inscription, the big blessing cross was donated to the new Church of Holy Martyr George by Bishop Joanikije Nešković in 1864 (Fig. 8).⁶² Conceived in line with the older norms of the Balkan silversmithery, it was a confirmation of the slow changes and the adherence to the forms that were seen as traditional. Produced at a local workshop in Užice and earmarked with its size and the manner of manufacturing for the new church, the blessing cross was a reflection of the ktetorial policy and the stance of the archbishop who headed the diocese and managed the trends in the ecclesiastical art within it. The cross was made of silver and it consists of a wood carved middle,⁶³ set in a fit-

⁵⁹ Прота Рајаковић, ИНВЕНТАР СТАРИНЕ УЖИЧКЕ ЦРКВЕ, 49; Доганџић-Мићуновић 2011: 5, fig. 36.

⁶⁰ The inscription reads: сѣа каданѣца во црковѣ свѣтаго георѣгѣ лѣта 1855. The height of the censer is 24 cm, while the diameter of the cup is 10 cm.

⁶¹ Comp. Даутовић 2019: 105–122.

⁶² The inscription reads: сен - крест приложен цркви ўжичкоу храду св. м. ге. јаннѣ нешковича владика ўжичко - чачанск - рудничко - крушевачки 1864. The height of the cross is 45 cm and the diameter of the foot is 13 cm. Прота Рајаковић, ИНВЕНТАР СТАРИНЕ УЖИЧКЕ ЦРКВЕ, 95.

⁶³ The following scenes are depicted on the front side of the cross: in the upper arm there is the Resurrection of Christ, the

рило репрезентативности колико и припадања православној хришћанској култури.⁶¹

Велики престони крст епископ Јоаникије Нешкович приложио је према натпису новој цркви Светог великомученика Георгија 1864. године (сл. 8).⁶² Конципиран према старијим нормама балканског кујунџилука, потврда је спорих промена и доследности формама које су поимане као традиционалне. Израђен у локалној ужичкој радионици, својом величином и начином израде престони крст намењен новој цркви одраз је ктиторске политике и опредељења архијереја који је управљао епархијом и токовима црквене уметности у њој. Крст је израђен од сребра и састоји се од дрворезаног средишта,⁶³ у окову око кога је формиран богат филигрански флорални украс, који подражава тип „расцветалог крста“. Филигрански оков крста завршен је мотивом куле са куполом, над којом се повијају цветне змијолике гране. Поменути архитектонски елемент какав је кула носи познате јерусалимске конотације доводећи овај крст у везу са ротондом Светог гроба и посредно Часним крстом.⁶⁴ Дршка је обликована од три крупна лоптаста нодуса од филигранна, допуњена стакленом пастом. Стопа крста је левкаста са гравираним округлим медаљонима, у којима су представе архијереја са митрама у богослужбеном орнату. Приказане фигуре допуњене су различитим богослужбеним предметима: прва благосиља престоним крстом, друга држи кадионицу и епископски жезал, трећа отворено јеванђеље, док четврта показује развијени свитак. У овим представама треба видети описе делатности архијереја попут благосиљања, богослужења, чувања исправности јеванђеоског учења те администрирања епархијом. У рустично гравираним сценама могу се препознати одједи графичких листова XVIII века попут оних из илустрованог Србљака епископа Синесије Живановића штам-

ting around which there is an opulent filigree floral decoration that emulates the “flourished cross” type. The filigree fitting of the cross ends in a tower with a dome motif, with floral snake-like branches twisting above it. The said architectural element such as the tower carries the well-known Jerusalem connotations, thus linking this cross to the Rotunda of the Holy Sepulchre and indirectly with the Honourable Cross.⁶⁴ The handle is shaped with three large ball-like nodes made of filigree, with addition of glass paste. The foot of the cross is funnel-like with carved round medallions that have depictions of archbishops with mitres in the liturgical vestments. The depicted figures have additions in the form of different liturgical objects: the first one blesses using a blessing cross, the second one is holding a censer and a bishop sceptre, the third one holds an open gospel, while the fourth shows an open scroll. These depictions need to be seen as descriptions of the activities of archbishops such as the blessing, conducting a liturgy, preserving the rightness of the gospel teaching and the administering of the diocese. In the rustically carved scenes, it is possible to recognise the echoes of the 18th-century prints such as those from the illustrated *Srbljak* of Bishop Sinesije Živanović printed in 1761.⁶⁵ As the Bishop of Užice and Kruševac, Bishop Joanikije Nešković also donated to the Church of the Ascension of Our Lord in Čačak in 1869 a filigree blessing cross made of silver that has smaller dimensions and is of a simpler make.⁶⁶

The second half of the 19th century brings changes to the artistic crafting of silver. It is important to mention that during the 19th century numerous journeymen from Užice and the environs learned the silversmith craft in Belgrade. The most important Serbian silversmiths of the 19th century and the heads of the silversmith guild of Belgrade such as Nikola Stojisiljević and Teofan Jevtović came precisely from Užice.⁶⁷ The treasury of the

⁶¹ Уп. Даутовић 2019: 105–122.

⁶² Натпис гласи: сен - крст приложи цркви ужичког храма св. м. ге. јанкије нешкович владика ужичко - чакавск - рудничко - крушевачки 1864. Висина крста је 45 см, пречник стопе 13 см. Прота Рајаковић, ИНВЕНТАР СТАРИНЕ УЖИЧКЕ ЦРКВЕ, 95.

⁶³ На првој страни крста приказане су следеће сцене, у горњем краку је Васкрсење Христово, у средишту Распеће, док су испод представљени Свети апостоли Петар и Павле и Неверовање Томино испод. У бочним крацима су представе јеванђелиста допојасно приказаних за пултовима. На другој страни крста бочно су такође приказани јеванђелисти, док је у горњем краку представа Свете Тројице, затим Крштења Христовог у центру, а испод су сцене Благовести и Ваведења Пресвете Богородице. Дрворезани крст је димензија 10,7 x 6,2 см.

⁶⁴ Хан 1959: 70–74.

Crucifixion is in the middle, while below there are Holy Apostles Peter and Paul and the Incredulity of Saint Thomas underneath. In the side arms there are depictions of the Evangelists shown half-length behind a counter. On the other side of the cross, there are also the Evangelists shown laterally, while in the upper arm there is a depiction of the Holy Trinity, then that of the Baptism of Jesus in the centre, with the Annunciation and the Entrance of the Theotokos into the Temple scenes underneath. The wood carved cross has the dimensions of 10.7 x 6.2 cm.

⁶⁴ Хан 1959: 70–74.

⁶⁵ Давидов 2006: 390–393, fig. 332–336.

⁶⁶ Даутовић 2021: 84–85.

⁶⁷ Даутовић 2021а: 129–131.

паног 1761. године.⁶⁵ Као владика ужичко-крушевачки, епископ Јоаникије Нешковић приложио је такође цркви Вазнесења Христовог у Чачку 1869. године престони филигрански крст од сребра, који је мањих димензија и једноставније израде.⁶⁶

Друга половина XIX века доноси промене у уметничкој обради сребра. Важно је напоменути да бројне калфе из Ужица и околине током XIX века златарски занат уче у Београду. Најзначајнији српски златари XIX века и старешине београдског златарског еснафа попут Николе Стојисилјевића и Теофана Јевтовића дошли су управо из Ужица.⁶⁷ У ризници Саборне цркве чува се посуда за миросање, коју је себи за спомен приложио Илија Нерандић 1869. године (сл. 9).⁶⁸ Сличан сребрни прибор за миросање златар Стојисилјевић начинио је за пожаревачку Саборну цркву 1871. године.⁶⁹ Посуда за миро из Ужица обликована је по моделима бидермајерског сребра, декорисана уобичајеним цветом руже. Тацна са округлом алком за држање је плитка и равна, са приложничким натписом,⁷⁰ и мајсторским пунцама златара [Сѣоіс] у правоугаонику и ознаком финоће сребра 13 пробе унутар штита са српским грбом.⁷¹ Постављена је на три симетричне сребрне кугле.

Свеобухватно реновирање цркве Светог апостола и јеванђелисте Марка изведено је 1885. године. Бројни приложници учествовали су финансијски у њеној обнови, те је наново освештана 29. априла 1885. године.⁷² Меморија на обнову цркве је престони сребрни филигрански крст, који је у спомен на овај догађај приложила Стоја Нешковић, према приложничком натпису (сл. 10).⁷³ Стопа крста је кована и левкаста те украшена гравираном розетом, док дршку чине три раздвојена филигранска нодуса. Дрворезани крст затворен је у ливени оков,⁷⁴ који окружује филигрански флорално-вегетабилни венац, до-

9. Сребрна посуда за миросање, рад златара Николе Стојисилјевића, 1869 (фото: Вук Даутовић)

9. Silver vessel for the anointing with oil, work by silversmith Nikola Stojisiljević, 1869 (photo by: Vuk Dautović)

Cathedral church keeps a vessel for the Sacrament of Holy Unction that was donated for his own commemoration by Ilija Nerandžić in 1869 (Fig. 9).⁶⁸ A similar silver set for the anointing with blessed oil was made by silversmith Stojisiljević for the Cathedral Church in Požarevac in 1871.⁶⁹ The oil vessel from Užice was shaped after the Biedermeier silver models, decorated with the usual rose flower. The tray with a round ring for holding is shallow and flat, with a donor inscription⁷⁰ and artisan's hallmark of the silversmith [Сѣоіс] in a rectangle and the silver purity hallmark 13 within the shield with the Serbian coat-of-arms.⁷¹ It is set on three symmetrical silver balls.

The comprehensive restoration of the Church of Holy Apostle and Evangelist Mark was conducted in 1885. Numerous donors contributed financially to its restoration and it was re-consecrated on 29 April 1885.⁷² The memory of the restoration of the church comes in the shape of a silver filigree blessing cross, donated as a memory of this event by Stoja Nešković, according to the donor inscription

⁶⁵ Давидов 2006: 390–393, сл. 332–336.

⁶⁶ Даутовић 2021: 84–85.

⁶⁷ Даутовић 2021а: 129–131.

⁶⁸ Доганџић-Мићуновић 2011: 4, сл. 27.

⁶⁹ Даутовић 2021а: 136–137.

⁷⁰ Натпис гласи: спомен : илје . нерандџића . 1869. Пречник тацне износи 10 cm.

⁷¹ Даутовић 2021а: 129.

⁷² Драговић 2021: 47.

⁷³ Натпис гласи: Приложи : овај : крст : обновљеној : цркви : на : вароши У : Сѣоја : Нешковића за вечни спомен : 1885 год. Висина крста износи 35 cm, а пречник стопе крста 14,2 cm. Прота Рајаковић, ИНВЕНТАР СТАРИНЕ УЖИЧКЕ ЦРКВЕ, 41.

⁷⁴ Дрворезани крст унутар окова је у лошем стању, приказани су Распеће и Крштење Христово, док су бочно представљени јеванђелисти.

⁶⁸ Доганџић-Мићуновић 2011: 4, fig. 27.

⁶⁹ Даутовић 2021а: 136–137.

⁷⁰ The inscription reads: спомен : илје . нерандџића . 1869. The diameter of the plate is 10 cm.

⁷¹ Даутовић 2021а: 129.

⁷² Драговић 2021: 47.

10. Крст Сјоје Нешковић, прилог обновљеној цркви
Свештог Марка, 1885 (лево); Сјарији пресјиони
крст цркве Свештог Марка, прва половина XIX века
(десно) (фото: Вук Даутовић)

10. Cross of Stoja Nešković, donation to the restored
Church of Saint Mark, 1885 (left); Older blessing cross
of the Church of Saint Mark, first half of the 19th
century (right) (photo by: Vuk Dautović)

11. Дискос цркве Светог Марка, 1889 (горе);
Литургијско копље, прилог цркви Светог Марка,
1887 (доле) (фото: Вук Даутовић)

11. Paten of the Church of Saint Mark, 1889 (above);
Liturgical spear, donation to the Church of Saint Mark,
1887 (below) (photo by: Vuk Dautović)

пуњен коралним мерцанима и плавом стакленом пастом уметнутим у филигранске „јерихонске“ цветове. Типолошки крст припада кујунцилуку прве половине XIX века и настао је као рад варошких кујунџија. Значајан је јер настаје у време обнове тада већ запуштене цркве, коју су грађани Ужца поштовали као старију богомољу учествујући у њеној обнови.

О континуитету литургијског живота цркве Светог Марка сведочи неколико предмета приложених након њене обнове. Реч је о дискосу са звездицом и копљу за проскомидију, даровима истог приложника (сл. 11). Копље за вађење агнеца израђено је од сребра, док је према канонским прописима стреласти врх од гвожђа. Дршка је обликована као цилиндар, подељен по средишту и завршен на крајевима нодусима и равнокраким крстом на супротном крају. Површина је декорисана тордираном траком и садржи натпис о прилагању цркви Светог Марка из 1887. године.⁷⁵ Типом и начином израде

⁷⁵ Натпис гласи: С. М. Пејтричић : 1887 љрил. црк. јевангели Марка. Дужина копља износи 20 см.

(Fig. 10).⁷³ The cross's foot is forged, funnel-like and decorated with a carved rosette, while the handle consists of three separated filigree nodes. The wood carved cross is enclosed within a cast fitting⁷⁴ that is surrounded by a filigree floral and vegetative wreath, with additions of coral beads and blue glass paste inserted into the filigree flowers of "Jericho." In terms of typology, the cross belongs to the silversmithery of the first half of the 19th century and it was made by the town's silversmiths. It is important because it was made at the time of the restoration of the already dilapidated church that the inhabitants of Užice revered as the older church by taking part in its restoration.

The continuity of the liturgical life of the Church of Saint Mark is testified to by several objects donated after its restoration. This is a paten with an asterisk and a spear for the chapel of oblation, the gifts coming from the same donor (Fig. 11). The spear for the taking out of the Holy Bread was made of silver, while the arrow-like tip was made of iron, in line with the canonical rules. The handle was shaped like a cylinder, divided across the middle and finished at the ends with nodes and a Greek cross on the opposite end. The surface is decorated with a spirally twisted ribbon and it contains an inscription regarding the donation to the Church of Saint Mark from 1887.⁷⁵ With its type and the manner of manufacturing, this liturgical spear constitutes an extension of the similar specimens which the Serbian silversmiths produced until the middle of the 19th century. The spears made of joint metals can also be seen in the workshops of the Greek artisans during the 17th and the 18th centuries, while they are characteristic for the broader area of the Balkans.⁷⁶ The simple silver paten with an asterisk was donated to the Church of Evangelist Mark in July 1889. It was shaped like a shallow tray with a raised rim that contains an inscription about the donation.⁷⁷ The rim of the paten

⁷³ The inscription reads: Приложи : овај : крст : обновиој : цркви : на : вароши У : Сѣоја : Нешковича за вечни спомен : 1885 год. The height of the cross is 35 cm, while the diameter of the cross's foot is 14.2 cm. Прота Рајаковић, ИНВЕНТАР СТАРИНЕ УЖИЧКЕ ЦРКВЕ, 41.

⁷⁴ The wood carved cross within the fitting is in a poor shape, with depictions of Crucifixion and the Baptism of Christ, while to the sides there are depictions of the Evangelists.

⁷⁵ The inscription reads: С. М. Пејтричић : 1887 љрил. црк. јевангели Марка. The length of the spear is 20 cm.

⁷⁶ Fotopoulos, Delivorrias 1997: 359.

⁷⁷ The inscription reads: Дискос : и звездицу : цркви : ужичкој : Јевангелиста : Марка : љриложи : Сѣван : М : Пејтричић : 8 : Јула : 1889. Год. The diameter of the paten is 15.5

ово литургијско копље се надовезује на сличне примерке које српске кујунције израђују до половине XIX века. Копља од спојених метала срећу се и у радионицама грчких мајстора током XVII и XVIII века, а карактеристична су за шире подручје Балкана.⁷⁶ Једноставан сребрни дискос са звездицом приложен је јула 1889. године, цркви јеванђелисте Марка. Обликован је као плитка тацна са подигнутим ободом, на коме је натпис о прилагању.⁷⁷ Обод дискоса садржи утиснути крст и бочно од њега две круне. Алати за гравирање и утискивање металног лима овог типа сачувани су у ужичком Народном музеју у збирци старих заната, те је дискос ивесно начињен у Ужицу од стране локалних мајстора.⁷⁸ У црквеној ризници је сачуван још један сребрни дискос, истих димензија, без натписа, и један са звездицом, једноставне израде.

Крајем XIX века, златари Ужица припадали су мешовитом еснафу, који је основан маја 1867. године након великог пожара који је уништио бројне варошке занатлије. У граду је око 1900. године радило свега шест златара.⁷⁹ Деценију раније, ужички златари упућују министру Унутрашњих дела жалбу на члан 26 Закона о контроли квалитета и жигосању злата и сребра Краљевине Србије, који је предвиђао да мајстори контролу квалитета своје робе и пунцирање врше у Београду. Златари из Ужица захтевали су да својим жиговима сами пунцирају златарске радове и да за квалитет и финоћу метала одговарају по закону.⁸⁰ Увозна роба препознавана је као главни „кривац“ за опадање и стагнацију кујунцијског и златарског заната у Ужицу, о чему речито говори претходна молба Народној скупштини из 1881. године, којом су златари из Мешовитог ужичког еснафа тражили већа царинска оптерећења и жигосање импортованих златних и сребрних предмета страног порекла.⁸¹

Почетком XX века ужички златари заједно су наступили на међународној сцени и то је била последња прегледна смотра домета и умећа ових

contains an impressed cross and two crowns to the sides of it. The tools for the carving and impressing of metal sheet of this type are preserved at the National Museum in Užice, within the collection of old crafts, and thus the paten was certainly made in Užice by local artisans.⁷⁸ There is another silver paten kept at the church treasury, of the same dimensions, without any inscription, as well as yet another one with an asterisk and of a simple make.

At the end of the 19th century, the silversmiths of Užice belonged to a mixed guild that was founded in 1867 after the big fire that destroyed numerous town's artisans. Around 1900, there were only six silversmiths active in the town.⁷⁹ A decade earlier, the silversmiths of Užice sent a complaint to the Ministry of Interior about Article 26 of the Law on the Quality Control and Branding of Gold and Silver in the Kingdom of Serbia that stipulated that the artisans should conduct the quality control of their goods and the intaglio sealing in Belgrade. The silversmiths from Užice demanded that using their hallmarks they themselves do the intaglio sealing of the silversmith pieces and that they are held accountable for the metal quality and purity in accordance with the law.⁸⁰ Imported goods was recognised as the main “culprit” for the decline and stagnation of the silversmith and goldsmith crafts in Užice, which is clearly corroborated by the previous request to the National Assembly from 1881 by which the silversmiths of Užice's Mixed Guild asked for higher customs levies and branding of imported gold and silver objects of foreign provenance.⁸¹

At the beginning of the 20th century, Užice's silversmiths had a joint presentation on the international stage and that was the last exhibition of the achievements and skilfulness of these artisans. Silversmiths Nedeljko Vujadinović, Andrija Pejić, Sreten Petrović and Luka Todorović were invited to display their pieces at the pavilion of the Kingdom of Serbia at the 1900 Paris Exposition. Using the filigree technique, they created various decorative and everyday objects.⁸² The artistic selection of the crafted objects was done by Mihailo Valtrović and Dragiša Milutinović, while their representative

⁷⁶ Fotopoulos, Delivorrias 1997: 359.

⁷⁷ Натпис гласи: *Дискос : и звездицу : цркви : ужичкој : Јевангелиста : Марка : приложи : Стеван : М : Пејричић : 8 : Јула : 1889. Год.* Пречник дискоса износи 15,5 cm. Прота Рајаковић, Инвентар Старине Ужичке цркве, 23.

⁷⁸ Народи музеј у Ужицу, Етнолошка збирка, челични алати које је сакупио Богољуб Белић.

⁷⁹ Вучо 1954: 48.

⁸⁰ Ђајић 2019: 9–10.

⁸¹ Вучо 1954: 239.

cm. Прота Рајаковић, Инвентар Старине Ужичке цркве, 23.

⁷⁸ National Museum in Užice, Ethnological Collection, steel tools collected by Bogoljub Belić.

⁷⁹ Вучо 1954: 48.

⁸⁰ Ђајић 2019: 9–10.

⁸¹ Вучо 1954: 239.

⁸² Душковић 1995: 51, 60–61.

мајстора. Златари Недељко Вујадиновић, Андрија Пејић, Сретен Петровић и Лука Тодоровић позвани су да своје радове прикажу у павиљону Краљевине Србије на Светској изложби у Паризу 1900. године. Они су филигранском техником извели различите декоративне и употребне предмете.⁸² Уметничку селекцију израђених предмета вршили су Михаило Валтровић и Драгиша Милутиновић, а њихов репрезентативни избор били су златари и кујунције из Београда, Ужица, Ниша, Лесковца и Пирота.⁸³ Одабрана филигранска техника којом је требало да се прикаже национално златарство европској публици била је заправо анахрона. Иако је мајсторска вештина излагача била велика, уметнички токови и естетска схватања били су сасвим промењени. Попут пиротских мајстора, чије је уметничко опредељење и даље било у домену каснобарокне ретроспективности, и ужички мајстори су очували старије форме и занатску вештину која није прилагођена уметничким токовима и идејама *Fin de siècle*.⁸⁴ На париској изложби златар Сретен Петровић представио је сребрни филигрански путир, опточен тиркизима, који носи овални жиг са његовим иницијалима [СП].⁸⁵ Недељко Вујадиновић приказао је пехар од позлаћеног сребра, опточен филигранским украсима, међу којима доминирају розете.⁸⁶ Мајстор Андрија Пејић израдио је позлаћену сребрну чашу са стопом, која је покривена мрежом веома финог и густо преплетеног ситног филиграна.⁸⁷ Група декоративних предмета, односно пехар, путир и чаша, сведочанство су великог златарског умећа ужичких мајстора који почетком XX века изванредно владају традиционалном златарском техником филиграна карактеристичном за шири балкански простор.⁸⁸ Оно што је било мерило вештине која одређује припадност еснафу у средини из које су долазили, на париској изложби била је слабо схваћена рефлексивна балканског оријентализма. Исти мајстори могли су бити кадри да обликују предмете спрема другачије естетике, која им, међутим, није била блиска нити позната.

⁸² Душковић 1995: 51, 60–61.

⁸³ Душковић 1995: 12–22.

⁸⁴ Даутовић 2019: 117–119.

⁸⁵ Збирка Етнографског музеја у Београду, Инв. бр. 12496.

⁸⁶ Збирка Етнографског музеја у Београду, Инв. бр. 12499.

⁸⁷ Збирка Етнографског музеја у Београду, Инв. бр. 12500.

⁸⁸ Душковић 1995: 60–61.

choice comprised the goldsmiths and silversmiths from Belgrade, Užice, Niš, Leskovac and Pirot.⁸³ The selected filigree technique that needed to display the national silversmithery to the European public was actually anachronous. Although the artisanry of the exhibitors was great, the artistic trends and aesthetic views had changed completely. Like the artisans from Pirot, whose artistic inclinations were still in the domain of the late baroque retrospectivity, the artisans from Užice had also kept older forms and artisanry that were not adjusted to the artistic trends and ideas of the *Fin de siècle*.⁸⁴ At the Paris Exposition, silversmith Sreten Petrović presented a silver filigree chalice, decorated with turquoises, that carried an oval seal with his initials [СП].⁸⁵ Nedeljko Vujadinović showed a goblet made of gilded silver, decorated with filigree ornaments that were dominated by rosettes.⁸⁶ Silversmith Andrija Pejić made a gilded silver cup with a foot that was covered with a net of very fine and densely interlaced minuscule filigree.⁸⁷ The group of decorative objects, that is, the goblet, the chalice and the cup, testified to the great silversmith artisanry of the masters from Užice who at the beginning of the 20th century were extraordinarily skilled in the traditional silversmith filigree technique that was characteristic of the broader Balkan region.⁸⁸ What was the measure of the skill that determined the affiliation with the guild in the areas they came from was at the Paris exposition a poorly understood reflection of the Balkan orientalism. The same artisans were capable of creating objects in line with different aesthetics that was, however, neither close nor familiar to them.

The contribution of the silversmiths from Užice to the shaping of the ecclesiastical visual art may be seen through the example of the above-mentioned artisan Andrija Pejić. A gilded silver spoon basket which this silversmith made in 1894 has also been preserved at the National Museum in Užice.⁸⁹ For the purpose of the church wedding of Stana

⁸³ Душковић 1995: 12–22.

⁸⁴ Даутовић 2019: 117–119.

⁸⁵ Collection of the Ethnographic Museum in Belgrade, Inv. No. 12496.

⁸⁶ Collection of the Ethnographic Museum in Belgrade, Inv. No. 12499.

⁸⁷ Collection of the Ethnographic Museum in Belgrade, Inv. No. 12500.

⁸⁸ Душковић 1995: 60–61.

⁸⁹ Зорић 1990: 54, fig. 97; Народи музеј у Ужицу, Инв. бр. е/3840.

12. Пар венчила, златар Андрија Пејић, 1906
(фото: Вук Даутовић)

12. Couple of wedding crowns, silversmith Andrija Pejić,
1906 (photo by: Vuk Dautović)

Допринос ужичких златара обликовању црквене визуелне културе може се сагледати и кроз пример поменутог мајстора Андрије Пејића. Позлаћена сребрна корпа за кашике коју је овај златар израдио 1894. године сачувана је такође у ужичком Народном музеју.⁸⁹ За чин црквеног венчања Стане Поповић златар Пејић извео је пар масивних церемонијалних круна, које су према гравираном натпису приложене цркви у Ужицу 1906. године (сл. 12).⁹⁰ Венчила су израђена од сребра, наглашено широке чеоне траке декорисане фризом крупних цветова, у које је уфасовано прозирно брушено стакло. Две профилисане широке траке са аплицираним филигранским цветовима од осам латица и брушеним стаклом укрштене су над почелицом, обликујући затворени тип круне утврђене крстовима на орбу постављеном на филигранску розету. Алекса Поповић, за чије венчање су брачне круне израђене, један је од најистакнутијих грађана Ужица друге половине XIX века, политичар и пријатељ династије Обреновић.⁹¹ На његову иницијативу

Popović, silversmith Pejić made a couple of massive ceremonial crowns that were, according to the carved inscription, donated to the church in Užice in 1906 (Fig. 12).⁹⁰ The wedding crowns were made of silver, with a pronouncedly wide frontal ribbon decorated with a frieze of large flowers and with transparent cut glass fitted in. Two profiled wide ribbons with applied filigree eight-petal flowers and cut glass cross each other above the headpiece, thus creating a closed type of crown fixed by crosses to the orb placed on a filigree rosette. Aleksa Popović, for the wedding of whom the wedding crowns were made, was one of the most prominent citizens of Užice in the second half of the 19th century, a politician and a friend of the Obrenović dynasty.⁹¹ It was at his initiative that the Assembly of the Principality of Serbia, which he chaired in the capacity of a deputy, declared Prince Milan Obrenović a king. Belgrade's silversmith Jovan Nikolić made silver crowns for the wedding of Sara Anastasijević and Georgije Karadorđević, held at the Cathedral

⁸⁹ Зорић 1990: 54, сл. 97; Народни музеј у Ужицу, Инв. бр. е/3840.

⁹⁰ Натпис гласи: *Сїана жена Алексе Б. Поїовића Адвокаїа из Ужїца їриложи Ужїчкої цркви 1906. године їзрадиїо Андрија Пеїїћ златїар*. Висина круне износи 16,5 cm, пречник је 19,5 cm.

⁹¹ Алекса Б. Поповић (1844–1915) био је брат знаменитог ужичког проте Гаврила Б. Поповића (1823–1881), у чији

⁹⁰ The inscription reads: *Сїана жена Алексе Б. Поїовића Адвокаїа из Ужїца їриложи Ужїчкої цркви 1906. године їзрадиїо Андрија Пеїїћ златїар*. The height of the crown is 16.5 cm, the diameter is 19.5 cm.

⁹¹ Aleksa Đ. Popović (1844–1915) was a brother of the renowned archpriest from Užice, Gavrilo Đ. Popović (1823–1881), in the honour of whom he built a drinking fountain in front of the Church of Saint George. See *Сїомен Гаврилу Б. Поїовићу бив. їроїїи окр. Ужїчког, 18. јуна 1900 г., (1823–1881.)*, Ужице 1900.

Скупштина Кнежевине Србије, којом је председавао као посланик, прогласила је кнеза Милана Обреновића за краља. Београдски златар Јован Николић израдио је сребрне круне за венчање Саре Анастасијевић и Георгија Карађорђевића у београдској Саборној цркви.⁹² Попут њега, златар Пејић изводи круне за церемонију венчања, које чином даривања постају део јавне меморије наредних поколења. Венчила из Ужица нису само златарски радови већ важни објекти посредством којих можемо тумачити свечаности и сагледати визуелну културу венчаних церемонијала у Србији касног XIX века.

Критичко сагледавање ризница ужичких цркава кроз различите контексте у којима настају предмети златарске уметности у распону од касног XVIII до почетка XX века омогућава увид у задатости које утичу на њихово обликовање. Каснобарокна култура била је узорит модел и на простору Ужица, које је било под снажним утицајем османске градске културе, али и дугог присуства Турака. Процеси смене културних модела уочљиви су кроз рани продор класицизма почетком XIX века и веома слабо присуство историјизма друге половине XIX века. Заоставштина ужичких цркава значајна је за познавање материјалне културе српске цркве и осликава процесе или радије специфичности које су условиле баш такав развој. Поменути мајстори, попут кујунџија Митра и Дамјана, те златара Сретена и Риста Петровића, Андрије Пејића, Недељка Вујадиновића и Луке Тодоровића, јесу заједно са сачуваном сребрним оквир за препознавање Ужица као једног од активних златарских центара у Србији XIX века.

Church of Belgrade.⁹² Like him, silversmith Pejić crafted wedding crowns for the public wedding ceremony, which through the donation act become a part of the public memory of the subsequent generations. The wedding crowns from Užice are not only silversmith pieces, but rather important objects by the way of which we can interpret the celebrations and view the visual culture of the wedding ceremonies in Serbia during the late 19th century.

The critical view at the treasures of Užice's churches through different contexts in which the silversmith artisanry objects were created over the period from late 18th century to the beginning of the 20th century allows us to have an insight into the givens that influenced their shaping up. The late baroque culture was the paragon in the area of Užice that was under the strong influence of the Ottoman urban culture, as well as the long presence of the Ottomans. The cultural model replacement processes are noticeable through the early incursion of classicism at the beginning of the 19th century and very poor presence of historicism in the second half of the 19th century. The heritage of the churches of Užice is important for recognising the material culture of the Serbian church and it reflects the processes or rather the specificities that caused such development as it was. The above-mentioned artisans, such as silversmiths Mitar and Damjan, and Sreten and Rista Petrović, Andrija Pejić, Nedeljko Vujadinović and Luka Todorović, constitute together with the preserved silverware a framework for distinguishing Užice as one of the active silversmithery centres in 19th-century Serbia.

спомен је подигао чесму пред црквом Светог Георгија. В. Сјомен Гаврилу Ђ. Појовићу бив. гројин окр. Ужичког, 18. јуна 1900 г., (1823–1881.), Ужице 1900.

⁹² Даутовић 2012: 181–182.

⁹² Даутовић 2012: 181–182.

Листа референци / List of references:

Извори / Sources:

- Историјски архив Београда [Historical Archives of Belgrade] (ИАБ) –1054, Фонд Сајдиско-Кујунџијски и Златарско-Ливачки Еснаф, Београд, *Књига Калфи Еснафа Златарско-Ливачког од 1853–1889. год.*
- Прота Рајаковић Миленко, *ИНВЕНТАР СТАРИНЕ УЖИЧКЕ ЦРКВЕ: Неколико осврћа на старије уопште, а посебно на старије ужичких цркава*, Т. Ужице, 7. септембар 1954. год. (непубликован рукопис).
- Ранковић З., Лазих М. (прир.) 2010, *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1857–1876*, 2, Пожаревац.
- Самарџић Р. (прир.) 1969, *Дела Вука Караџића: Историјски списи*, Београд.
- Симоен Гаврилу Ђ. Појовићу бив. проп. окр. Ужичког, 18. јуна 1900 г., (1823–1881.), Ужице 1900.

Литература / Literature:

- Благојевић Н. 1972, *Занати и занатски производи у Ужичком крају у XIX веку*, Титово Ужице.
- Вујовић Б. 1986, *Уметности обновљене Србије 1791–1848*, Београд.
- Вуковић Еп. Сава 1996, *Српски јерарси*, Београд–Подгорица–Крагујевац.
- Вучо Н. 1954, *Распадање Еснафа у Србији*, књ. 1, САН посебна издања, књ. ССХХП, Историски институт, књ. 5, Београд.
- Давидов Д. 2006, *Српска графика XVIII века*, Београд.
- Даутовић В. 2012, *Златар Јован Николић*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 40, Нови Сад, 173–194.
- Даутовић В. 2016, *Династичка књижевност и лична побожност Обреновића: даривање цркава богослужбеним предметима и утварима*, Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе, IV, ур. А. Марушић, А. Боловић, Горњи Милановац, 145–196.
- Даутовић В. 2018, *Ризница храма Силаска Светог Духа: визуелни аспекти литургијског живописа Старе крагујевачке цркве*, Споменица два века Старе цркве у Крагујевцу (1818–2018), ур. З. Красић, Крагујевац, 219–248.
- Даутовић В. 2019, *Каснобарокна репродукованост и златарство Нишавске епархије у XIX веку*, Саопштења LI, Београд, 105–122.
- Даутовић В. 2020, *Уметности и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века*, докторска дисертација, Београд.
- Даутовић В. 2021, *Материјалности и визуелна култура: литургијски предмети из саборног храма Вазнесења Христовог у Чачку*, Саопштења LIII, Београд, 73–96.
- Даутовић В. 2021a, *Ко је био мајстор „Својо“ – о златару Николи Стојисљевићу*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 49, Нови Сад, 125–141.
- Доганџић-Мићуновић К. 2011, *Црквена уметност у Ужицу XVI–XIX века*, Ужице.
- Доганџић-Мићуновић К. 2022, *У малом Цариграду: Османско наслеђе из збирки Народног музеја Ужице*, Ужице.
- Драговић М. 2021, *Летопис Старе ужичке цркве Светог апостола и јеванђелисте Марка 1721–2021*, Ужице.
- Друмев Д. 1976, *Златарско Искуство*, София.
- Ђајић М., Ристовић Д. 2010, *„Јокановића кућа“ градска кућа у Ужицу у 19. и почетком 20. века*, Ужице.
- Ђајић М. 2019, *Време, промена и општење: часовничарска радња „Петровић и синови“ и занатско Ужице кроз векове*, Ужице.
- Јанковић В. 1995, *Србија на Светској изложби у Јаризу 1900*, Београд.
- Зорић И. 1990, *Сребрнина у Србији XIX века*, Београд.
- Игњич С. 1961, *Ужичка нахија*, Београд.
- Игњич С. 1967, *Ужице и околина од 1962–1914*, Титово Ужице.
- Јаковљевић С. 2021, *Фонд рептих богослужбених и рукописних књига из ризнице саборне цркве Вазнесења Господњег у Чачку*, Саопштења LIII, Београд, 54–71.
- Јанчић З. 1984, *Иконе из ужичког краја*, Титово Ужице.
- Јанчић З. 2006, *Одежде и црквене утвари у српској православној цркви*, каталог изложбе, Ужице.

- Лазих Г. 1990, *Градња цркве Св. Георгија у Ужицу*, Међај: часопис за књижевност, уметност и културу 23–25, Ужице, 175–178.
- Лазих М. 2006, *Китијори и приложници у српској култури 19. и почетком 20. века*, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Београд, 611–659.
- Милосављевић Д. 1991, *Спара црква у Ужицу (културни значај, односи и утицаји)*, Ужице.
- Мисаиловић И. 1992, *150 година Саборне цркве у Ужицу*, Међај: часопис за књижевност, уметност и културу 29, Ужице, 101–103.
- Момировић П. 1955, *Прилог проучавању Сарајевских кујунџија*, Прилози за историју и филологију југословенских народа под турском влашћу 5, Сарајево, 199–231.
- Познановић Р. 1972, *Развићак ужичке занатлијске чарије после изласка Турака*, Ужички зборник 1, Титово Ужице, 19–50.
- Радојковић Б. 1966, *Српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад.
- Радосављевић Н. 2007, *Православна црква у београдском њашалуку 1766–1831 (управа Васељенске патријаршије)*, Београд.
- Ристовић Д. 2004, *Накић и златовез: из збирки Народног музеја у Ужицу: њоводом 200 година државности Србије*, Ужице.
- Слијепчевић Ђ. 1991, *Историја Српске православне цркве, од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, 2, Београд.
- Тимотијевић М. 1996, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, Нови Сад.
- Хан В. 1959, *Значај њалесћинских еулогија и литургијских њредмећа за новију умјетности код Срба (XVII–XVIII стољеће)*, Зборник Музеја примењених уметности 5, 45–77.

*

- Dautović V. 2014, *Liturgical vessels from XIX century Serbian Orthodox churches: Pictorial symbolic decoration of Eucharistic chalices*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 42, Нови Сад, 171–186.
- Kuzović D., Stojnić N. 2016, *Urban plan of Užice from 1963. by Emanuel Šefel, From Oriental to European Urban Planning*, Facta Universitatis: Architecture and Civil Engineering 14/3, Niš, 285–292.
- Fotopoulos D., Delivorrias A. 1997, *Greece at the Benaki museum*, Athens.